

VANHA PUHOS

Puhos on Kiteen rantakylä. Se näkyy kartalla Saimaan Orivedeltä kaakkoon suuntautuvan Puhoslahden rannalla. Mutta mikä tekee tästä syrjäisestä "helvetin kuudessa" olevasta kylästä niin merkittävän. Vastaus on: vesitiet ja erikoiset teolliset vaiheet. Jo keskiajalla Puhos oli yhden koko Itä-Suomen tärkeimmän kulkuväylän etappi. Kitee liitettiin Suomeen Stolbovan rauhassa 1617 muun Käkisalmen läänin kera. Vasta tällöin Puhos sai ensimmäiset asukkaansa. Koski oli luonnostaan oiva myllyn paikka, niinpä ensimmäinen mylly on ollut Puhoksenkoskessa jo vuodesta 1641 lähtien. Myllyt olivat herkästi palavia. Joten usein sattui onnettomuuksia, joita sitten kärkeillä selvitettiin. Niilo Erkinpoika rakensi uuden myllyn 1667, mutta häntä vaadittiin palauttamaan 20 kurantaalaa takaisin huonosta työstä. Vuonna 1688 Juhana Silvennoinen poltti myllyn jälleen, vahingossa. Korvausta hän joutui maksamaan 60 taalaria.

Isonvihan päättyessä 1721 Viipurin lääni liitettiin Venäjään ja raja katkaisi sekä Laatokan että Viipurin kauppatiet. Tämä Ruotsi-Suomen kannalta onneton asiantila virkisti kuitenkin Puhoksen elämää. Venäjälle suuntautuvan viennin ja tuonnin valvomiseksi Puhokseen asetettiin rajatullikamari. Kylästä aiottiin tehdä jopa kaupunki. Nämä hankkeet eivät toteutuneet, mutta sen sijaan kylästä tuli merkittävä markkinapaikka. (1730-1780)

Kruununvouti Gabriel Wallenius monitoimisuutensa vuoksi "Karjalan Kuninkaaksi" kutsuttu perusti 1780 sahan Puhokseen. Houkuttimena tähän olivat runsaan vesivoiman ohella hyvät liikenneyhteydet ja paikkakunnan vilkas kauppa. Puhoksen saha joutui 1820-luvulla maisteri Johan Fabritiuksen omistukseen ja hän kutsui sahaa hoitamaan lankonsa hovioikeuden auskultantti Nils Ludvig Arppen. Hänen hallinnassa saha alkoi kukoistaa. Tukkiintiöt 2000 tukista 20000 tukkiin vuodessa, vaikka viranomaiset pelkäsivätkin metsien häviämistä. (Arppe kyllä ylitti nämä viralliset määrät).

Sahan tuotteiden kuljetus muodostui ongelmaksi. Arppe yhdessä viipurilaisen John Friedrich Hackmannin kanssa ryhtyivät pohtimaan yhdessä asiaa: päätettiin hankkia höyrylaiva hinaamaan lauttalotjia. Ensimmäinen höyrylaiva rakennettiin puusta Puhoksen rannassa kevättalvella 1833. Elokuun 10. päivänä 1833 Suomen ensimmäinen höyrykone Ilmarinen lähti neitsytmatkalleen. Arppe pyysi 50 vuoden yksinoikeutta höyrylaivaliikenteeseen. Hän sai 20 vuotta.

"Kummako se kulkenoopi
Sarviniekka Saimahalla
jonka sarvi savuaapi
sekä tulta tuiskaapi.
Ovat siivetkin sivulla
kahden puolen kainalossa.
Mikä mörkö mölähääpi
talo vanhin vaimoinensa."

Insinööri RAGNAR FEHNBERGIN tekemässä pienoismallissa on ruori. Huom! Kiteen vaakuna!

Ilmarisen työskentely 11 vuotta hinaten lauttalotjia etelään ja tuoden paluulastissa suolaa ja muita kauppatavaroita. Sen tarina päättyi 1844. Arppen aikaan sattui vielä toinenkin merkittävä tapahtuma Puhoksessa. Nimittäin Pyhjärven lasku. Vuonna 1822 hanke sai uutta tuulta purjeisiin, kun koskenpurkaustoimikunnan esimies Kaarle Rosenkampff kävi paikan päällä Puhoksessa.

Parooni ehdotti Pyhäjärven laskua 5 jalalla, Puhoksen ja Hiiskosken kautta. Järvien laskujen tarkoituksena oli tietenkin saada lisää viljelymaata ja luonnonniittyjä ja metsämaata. Saha ja myllyt olisi siirrettävä myös uusiin paikkoihin. Kaivaukset alkoivat 1828. Työt eivät edistyneet kuitenkaan niin nopeasti kuin oli suunniteltu. 1831 työmaa joutui seisomaan. Perkaustyöt pantiin uudelleen käyntiin 1834. Pyhäjärven lasku päättyi lopullisesti 1839, jolloin Puhoksenkoskeen oli avattu toinen uoma ja kanavaa oli syvennetty. Huomattavin soitten viljely alkoi heti laskun jälkeen Arppen toimesta Koivikon tilalla, joka siihen asti oli ollut asumaton metsäpalsta. Koivikon tilan valtavat peltoaukeamat ovat juuri Pyhäjärven laskun seurauksena tulleet viljelykelpoisiksi.

Puhoksen kartano

- aikoinaan mahtava rakennus
- siihen kuului 25 huonetta
- 40 m pitkä ja 15 m leveä
- kiviperusta todella tukeva
- ympärillä varistorakennuksia ja sauna
- kartanon alapuolella ns. varvitupa
- Varvinniemessä laivaveistämö

Puhoksen sahalla Kiteellä rakennettiin vuoden 1833 alkupuolella höyrylaivaa, jonka toivottiin valmistuvan saman vuoden heinäkuussa. Sen nimeksi oli jo määrätty Ilmarinen, ja sen rakentajalla Puhoksen patruunalla Nils Ludvig Arppella oli tähtäimessään lautalotjien kuljettaminen Pielisjoen suusta, Puhoksesta sekä monista muista paikoista Oriveden ja Saimaan rannoilta Joutsenoon. Telakka sijaitti toisella puolella Puhoslahtea nykyisen Puhoksen jättiläismäisen lastulevytehtaan paikan lähellä.

Koko kevättalvi naputeltiin ja naulailtiin laivanrunkoa, joka oli 88 ja puoli jalkaa pitkä sekä 13 ja puoli jalkaa leveä.

Rakennusmestarina toimi pohjalainen Sandsund. Hänellä oli apulaisinaan muualta tulleita kirvesmiehiä, puurmanneja, jotka opettivat paikkakunnan miehillekin laivanrakennuksen jaloa taitoa. Laivan 34-hevosvoimainen kone oli tilattu Aleksanterin tehtailta Pietarista. Koneistoa asentamaan saapui sieltä englantilainen mestari Reed, joka saman tien opetti puhokselaisen maasmestari Kustaa Nousiaisen koneenhoitajaksi ja Taneli Rouvisen perämieheksi. Laivasta tehtiin ns. siipilaiva, jonka keskirungossa oli poikkiakseli ja sen kummassakin päässä rungon ulkopuolella siipiratas, jonka pyörimisnopeus määräsi laivan vauhdin.

Maamme ensimmäinen höyrylaiva lähti ensimmäiselle matkalleen Puhoksesta kohti Joutsenoa elokuun 10. päivänä vuonna 1833. Pällikkönä oli Aemelaeus ja matkustajana itse patruuna Arppe. Perässä kulki viisi puutavaralla lastattua proomua. Oriveden ranta-asukkaat odottivat laivaa sankoin joukoin, olihan tästä ihmeestä, vesikummituksesta, sen rakenteesta ja vauhdista ennätetty kertoilla perin merkillisiä juttuja. Laiva höyräsi ohi Majaniemen ja Kyyrönniemen, pois sokkeloisesta saaristosta Sampaanselän avarille vesille. Kansa ihmetteli ja ihasteli, jotkut pelkäsivätkin. Laiva oli maalattu mustaksi vesirajan yläpuolelta ja punaiseksi alapuolelta.

Korkeasta savupiipusta nousi sankkaa savua ja keulassa oli itsensä Seppo Ilmarisen kuva. Joku joukosta tiesi kertoa laivan syövän tunnissa sylen halkoja ja juovan viisi tynnöriä vettä.

Kun ensimmäinen höyrylaiva lotjineen saapui yli Saimaan, todettiin koko maamme puutavaran kuljetuskysymyksessä päästyn uuteen, erinomaiseen ratkaisuun. Perillä Joutsenossa odotteli kuuluisa viipurilainen Johan Friedrich Hackman, jonka kanssa Arppe kävi kauppaa.

Entä mikä mies oli Nils Ludvig Arppe, Suomen ensimmäisen höyrylaivan teettäjä. Hän oli syntynyt Kiteellä vuonna 1803 Karjalan alisen tuomiokunnan tuomarin poikana, luki lakia itsensä A.I. Arvidssonin johdolla, ja ryhtyi sitten ansiotyökseen hoitelemaan Puhoksen kartanoa ja sahaa Kiteellä. Hän kohotti Puhoksen ainutlaatuihin kukoistukseen useine teollisuuslaitoksineen. 1800-luvun loppukymmenillä puhuttiin kansan keskuudessa kolmesta mahtavasta, Venäjän tsaarista, Ukko Ruunusta ja Arppe-vainajasta, joka rahat teki. Arppella oli oma raha, johon rajan rahvas luotti enemmän kuin muuhun rahaan. Arppella oli saha myös Pielisjoen Kuurnankoskessa, ja hän oli uranuurtajana myös Utrankosken uittosulun hankkimisessa.

Tukkien kaukoiittoon perustuu vielä nytkin varsin ratkaisevasti koko elintärkeän metsäteollisuutemme suotuisa kehitys. Arppe hankki useita sahoja omistukseensa Vuoksen vesistön varsilta. Hän havaitsi edullisimmaksi puun uiton kauempaakin kuin aivan lähiympäristöstä. Höyrylaiva Ilmarinen oli tässä puunkuljetuksessa keskeisellä sijalla Arppen viedessä puutavaraa aina Pietariin, erinomaiseen puutavaran kulutuskeskukseen. Tässä oli kuitenkin hankaluuksia, koska sahatavara piti purkaa seitsemän kertaa matkalla. Silloin Puhoksen patruuna hankki metsiä omistukseensa aina kaukaa Itä-Karjalasta. Viranomaiset eivät tätä katselleet suopein silmin. Arppe suunnitteli myös höyrysahan perustamista, ja tämä oli viimeinen pisara vallanpitäjien mielestä. Todettiin sellaisen laitoksen olevan lopullinen metsiemme hävittäjä.

Uusien lakien tultua voimaan Arppe luopui sahaustoiminnasta, mutta perusti Värtsilään masuunin, josta kehittyi sittemmin mahtava rautatehdas.

Arppen aikaiset viranomaiset pyrkivät suojaamaan metsiä kielloilla ja käskyillä. Itse hän sen sijaan pyrki lisäämään puitten kasvua hoitotoimenpitein istuttaen mm. maamme suurimman yhtenäisen lehtikuusimetsikön Kiteen Koivikolle. Arppen tarkoitus oli rakentaa näistä puista laivoja, mutta se jäi vain haaveeksi kuoleman kohdatessa Värtsilässä vuonna 1861.

Kirjoittaja:
fil.maist. Pertti Koistinen

VANHA PUHOS

Katsaus sen teollisuuteen, työväestöön ja maisemakuvaan.

Tekijä: Antti Nisula 1983

Johdanto

Tämän kirjoituksen tarkoituksena on valaista Vanhan Puhoksen historiaa. Nyt olikin sopiva aika tehdä se, sillä vietämme Ilmarisen 150-vuotisjuhlaa. Ilmarinen jos mikään liittyy läheisesti Puhoksen historiaan. Ilmarisen juhluvuoden kunniaksi on

myös syytä tarkastella Puhoksen vaiheita laajemmin. Tällä tavalla Ilmarinenkin asettuu sille kuuluvalla paikalla Puhoksen historiaan.

Kirjoituksen johdattelevana teemana kulkee Puhoksen teollistuminen alkaen sahasta ja myllystä ja päätyen konepajaan ja telakkaan. Tähän aiheeseen lisäilen sitten tietoja maiseman muuttumisesta, rakennuksista, työväestöstä ja muista tapahtumista unohtamatta pois kaskja. Olen jakanut työn neljään päälukuun, jotka kukin käsittelevät selvästi rajoitettavissa olevaa aikajaksoa. Ensimmäinen luku käsittelee Puhoksen vaiheita ennen teollistumisen alkua eli Walleniuksen aikaa. Toisessa luvussa on teemana Walleniuksen aika 1770-luvulta 1800-luvun alkuun. Kolmas luku on omistettu Arppen toiminnalle 1820-luvulta 1850-luvulle. Neljännessä luvussa käsittelen Mustosen aikaa ja konepajan aikaa. Tämä luku päättyy Vanhan Puhoksen uinahtamiseen 1890-luvulla. Neljännen luvun käsittelen yhtenä kokonaisuutena, sillä vaikka omistajat välillä vaihtuivat niin toiminta jatkui samanlaisena.

Kirjoitus on saavuttanut tavoitteensa, jos joku sen lukijoista tuntee ylpeyttä oman paikkakuntansa historiasta ja saa herätteen ryhtyä sitä tarkemmin tutkimaan.

LÄHDELUETTELO

Arkistoaines:

Joensuun maakunta-arkisto: Kiteen seurakunnan väkilukutaulukot 1841 - 1900, Kuopion läänin henkikirjat 1810 - 1900, Kuopion läänintilit 1810 - 1875, Liperin kihlakunnan tilastojen yhteenvedot 1877 - 1904, Liperin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1871 - 1893, Puhoksen tehdasalueen kartta vuodelta 1884.

Valtionarkisto: Teollisuushallituksen arkisto Ej 13, Ej 20, Ej 30, Ej 41, Ej 52, Ej 63, Ej 76, Ej 89, Ej 103, Ej 132, Ej 145, Ej 159, Ej 171. Puhoksen tehdasalueen kartta vuodelta 1895.

Pohjois-Karjalan läänin maanmittauskonttorin arkisto:
Puhoksen alueen karttoja vuosilta 1801, 1820, 1861, 1924.

Kirjallisuus:

Alho, Keijo: Teollistumisen alkuvaiheita Suomessa. Keuruu 1968. Brander, Axel: Järvien laskut ja soitten kuivatus Kiteellä.

Kiteen seurakunta, muistojulkaisu seurakunnan 300-vuotiseen juhlaan. Canon LBP-8III BP-8IIT/LBP-8IIRCALBP8II. PRS historiaan

V. Jaakko Teitin valitusluettelo Suomen aatelistoa vastaan v. 1555 - 1556. Helsinki 1894.

Hanho, J.T.: Sahateollisuudesta ja sahatuotteiden viennistä 1840- ja 1850-luvuilla, Erikoistutkimuksia 3.

Tutkimuksia Suomen metsätalouden historiasta 19.vuosisadalla. Helsinki 1915.

Karttunen, K.I.: Saimaan vesistön höyrylaivaliikenteen 100-vuotishistoria. Helsinki 1945.

Kaukoranta, Toivo: Piirteitä Värtsilän seudun asutuksesta ja teollisuudesta. Aikaisempia vaiheita. Helsinki 1935.

Könönen, Terho A.: Penttilän saha 100-vuotta 1871 - 1971. Joensuu 1971.

Könönen, Aulis - Kirkinen, Heikki: Pohjois-Karjalan historia I. Joensuu 1969.

Könönen, T.: Joensuun kaupunki vuosina 1848 - 1898.

Joensuu 1904.

Laine, Eevert: Suomen vuoritoimi 1809 - 1884 I yleisesitys.

Hist. tutk. 31,1. Helsinki 1950.
Laine, Evert: Suomen vuoritoimi 1809 - 1884 III Harkkohytit, kaivokset, konepajat. Hist. tutk. 31,3. Helsinki 1952.
Lakio, Matti: Teollisuuden kehittyminen Itä-Suomessa 1830 - 1940. Mikkeli 1975.
Mustelin, Olof: Nils Ludvig Arppe, Porvoo - Helsinki 1973.
Nurkkala, Marja: Suomen sahateollisuus vv. 1820 - 1855 ja Viipurin talousalueen sahateollisuus vv. 1835 - 1855.
Talous- ja sosiaalhistorian laudaturtyö 1966.
Helsingin yliopisto.
Palmen, E.G.: Nils Ludvig Arppe. Oma Maa, Porvoo 1911.
Puramo, Eino: Itä-Suomen vesitiekysymykset 1800-luvulla. Erikoisesti Saimaan kanavaa silmällä pitäen vuoteen 1870. Hist. tutk. 37. Helsinki 1952.
Riissanen, Viktor: Kruununvouti Gabriel Wallenius Pohjois-Karjalan rajaolojen kehittäjänä ja taloudellisena edistysmiehenä. Pro gradu 1965. Jyväskylän korkeakoulu.
Saloheimo, Veijo: Pohjois-Karjalan historia II. Joensuu 1976.
Saloheimo, Veijo: Pohjois-Karjalan historia III. Joensuu 1980.
Seppänen, Maija: Pohjois-Karjalan sahateollisuus 1800-luvulla. Pro gradu 1958. Helsingin yliopisto.
Suomen kirjallisuuden seura: Runonkerääjijemme matkakertomuksia 1830-luvulta 1880-luvulle. Helsinki 1904.
Suomen maa 3: Porvoo - Helsinki 1970.
Topelius, Z.: Vanha kaunis Suomi. Hämeenlinna 1978.
Tuneld, Eric: Geographie öfver konungariket Sverige Samt Därunder hörande Länder III. Norrland, Lappland, Finland och Sveriges Utrikes Besittingar. Stockholm 1794.
Öller, R.: Antti Juhana Mustonen. Joensuu 1927.

Lehdistö:

Karjalatar.

1. PUHOKSEN VAIHEITA ENNEN TEOLLISUUSTOIMINNAN ALKUA

Puhoksen eräreitien varrella

Puhos sattuu maantieteellisesti vanhan eräreitien varseen. Eräreitit kulkivat pääasiassa vesistöjä pitkin ja silloin tällöin ylitettiin kannaksia. Kuljettiin veneillä, jotka sitten vedettiin kannaksien yli. Pitempien matkojen teko veneitse oli ymmärrettävää, sillä miten muuten olisi pystytty kuljettamaan suuria määriä turkiksia ja lihaa.

Puhos on Pyhäjärven ja Oriveden välisellä kannaksella. Kannaksen poikki virtaa Puhoksenkoski. Tätä reittiä pitkin kulki karjalaisia erämiehiä vuosisatoja sitten Laatokalta Pohjanlahden perukoille. Laatokalta Pyhäjärvelle tultiin jokia pitkin ja maitse. Pyhäjärvelle saavuttiin Ristilahteen, josta jatkettiin Puhosta kohti.

Tästä vanhasta eräreitistä on säilynyt arvokas kirjallinen kuvaus. Tunnetussa Jaakko Teitin valitusluettelossa Suomen aatelista vastaan vuosilta 1555 - 1556 kerrotaan mm. Nousia-karjalaisen esittämästä selostuksesta tiestä, jota myöten karjalaiset eli ryssät, kuten asiakirjassa sanotaan, kulkivat Käkisalmen Ouluun. Tämä on ensimmäinen säilynyt kuvaus tästä tiestä, joka itse on huomattavasti vanhempi. Reitien varrella on tehty rautakauden esinelöytöjä.

Nousian mukaan Pyhäjärvi oli 12 peninkulmaa (=72 km) pitkä ja 6 (=36 km)¹⁾ leveä, toisin paikoin kapeampi. Pyhäjärven ja Oriveden välillä oli vain yksi koski ja vähäinen kannas, jonka poikki ryssät vetivät veneensä. Nousia ei mainitse kosken nimeä, mutta se on varmasti ollut Puhoksenkoski. Pyhäjärven kokoa ilmoittavat mitat ovat jonkin verran pielessä, sillä pituutta matkalle Ristilahdesta Puhokseen tulee n. 50 km. Leveys heittää myös jonkin verran. Koski on ollut aika voimakas, sillä veneillä siihen ei ole ollut menemistä, ei ainakaan täyteen lastatuilla.

Puhos on siis ollut jo kauan aikaa ennen ns. vanhan teollisuuden aikaa vilkas ohikulkupaikka.

Puhoksen kylä

Puhoksen kylä syntyi Stolbovan rauhan jälkeen (v. 1617). Veijo Saloheimo toteaa, että paikka oli vilkasliikenteinen ja sikäli kai vaarallinen aikaisempien rajasotien aikana. Oman lisänsä tähän vaarallisuuteen ovat varmaan antaneet heimosodat.

Ensimmäinen asukas oli Reku Tolvanen vuonna 1631, mutta vuonna 1637 tuli lisää Pekka Sokkanen ja Pekka Pöyhönen. Taloluku kasvoi tasaisesti yhdeksään vuodeksi 1651. Puhoksen vanhimmat talot sijaitsivat Puhoslahden kaakkoisrannan rinteillä ja Puhoksen kannaksella. Puhos oli yksi Kiteen kolmesta uudiskylästä, sen väkiluvun kasvu perustui savolaisten tulomuuttoon. Vuonna 1722 Puhoksessa oli 8 taloa, vuonna 1760 12 ja 1810 14 taloa.

1) Peninkulma oli n. 6 km

Vuodesta 1651 lähtien kuului Puhos Suorlahden rälssiin, joka oli valtaneuvos Lars Flemingin hallussa. Ruotsin valtakunnan harjoittaman läänityspolitiikan mukaisesti oli koko maa jaettu aatelisille. Rälssistä eli läänitysmaasta maksettiin veroa kruunulle. Läänitykset palautettiin kruunulle v. 1681.

Puhoksen mylly

Koski oli tietenkin luonnostaan oiva myllyn paikka. Niinpä Puhoksenkoskessa oli mylly jo vuodesta 1641 lähtien. Myllyyn liittyviä tapahtumia voi hyvin seurata kärjäpöytäkirjoista. Myllyt olivat helposti palavia, joten usein sattui onnettomuuksia, joita sitten kärjillä selvitettiin.

Vuonna 1667 soanlahtelainen Niilo Eerikinpoika rakensi uuden myllyn paikalle. Niilon työtä arvosteltiin pahoin ja syytettiin hänen tehneen työnsä laiskasti ja käyttäneen kelvotonta puuta. Siksi Suorlahden rälssin amtmanni vaati häntä joko korjaamaan työnsä ja palauttamaan saamansa palkan 20 kuparitaalaa.

Vuonna 1688 niinikumpulainen Juhana Silvennoinen poltti myllyn vahingossa tuotuaan sinne tulen sisälle. Hänet tuomittiin maksamaan korvausta 60 talaria. Uudisrakennuksen mestariksi otettiin Luukas Kainulainen, joka kuittasi palkkaa 85 talaria. Lisäksi maksettiin Eero Kämäräiselle sepäntöistä 20 talaria. Ikäänkuin tunnustuksena hyvin suoritetusta työstä Luukas otettiin mylläriksi Puhokseen. Virkaan astuessaan hän vannoi myllärin valan: "Olen uskollinen myllärin virassa enkä itse enkä tieten toisten anna hävittää tai varastaa, vaan oikeaneuvoisesti jokaisen jauhatuksen käsittelen ja kaiken vuotuisen myllytullitulon esitän ja pois tuomitan ja kaiken uskollisesti hoidan, niin totta kuin Jumala minua auttakoon elämän ja sielun puolesta.

Puhoksen mylly pysyi Suorlahden hovin omana. Se rakennettiin uudelleen nähtävästi 1730-luvun lopulla, paloi Pikkuvihan aikana ja uusittiin vuonna 1743. Kruununvouti G.A. Andersin piti myllyn itsellään myydessään hovin kapteeni Elfwengrenille, ja hänen leskensä piti sitä vuoteen 1770 asti, jolloin myi myllynrakennuksen poikapuolelleen nimismies Erik Andersinille. Uuden palon jälkeen - 1771 - nimismiehen harrastus lienee päässyt laimenemaan, ja seuraavaksi omistajaksi ilmestyi kruununvouti Wallenius.

Puhos kruununkalastamona

Jo 1600-luvulla oli muutamia kalavesiä pidätetty kruununkalastamoiksi, jotka tuottivat ennen kaikkea lohta ja lisäksi siikaa. Pyhäjärven molemmat lasku-uomat Puhos ja Hiiskoski toimivat aikansa kruununkalastamoina. Edellinen periytyi hovileirin ajalta Suorlahden hovin omistuksena. Kummastakin paikasta kalastettiin padon aukoista rysillä lohta ja siikaa. Tuotosta ei ole säilynyt tietoja.

Puhos markkinapaikkana

Talonpoikien kauppamatkat osuivat yleensä markkina-ajaksi. Markkinoilla saatiin kosketus kaukasiinkin kauppatuttaviin, solmittiinpa uusiakin suhteita. Markkinoilla oli tärkeä asema tuon ajan yhteiskunnassa.

Ennen Pikkuvihaa (1742 - 1743) oli vielä verraten mukava mahdollisuus päästä omien laillisten kauppapaikkojen markkinoille Lappeenrantaan ja Haminaan. Lisäksi saatiin maakuntaan omatkin markkinat Puhokseen noin vuonna 1730.

Puhoksen valinta markkinapaikaksi kuvastelee aikansa tapoja ja pyrkimyksiä. Se oli maakunnan eteläpäässä, jonne Lappeenrannan ja Haminan porvareilla oli verraten lyhyt matka. Oriveden ja Pyhäjärven kannaksella se oli sortavalaisten ja jaakkimalaisten saavutettavissa. Rajantakaisille markkinoille eri näet pohjoiskarjalaisten olisi suotu menevän tappioksi kruunulle. Puhokseen oli myös pääsy maakunnan eri puolilta vesitse tai maitse lyhemmistä matkoista. Markkinat pidettiin lauringpäivänä.

Kauppatavaroista voitaneen kertoa sen verran, että pohjoiskarjalaiset kauppasivat pääasiassa voita, talia, viljaa ja nahkoja. Kaupunkien porvarit toivat markkinoille erilaisia ylellisyshyödykkeitä, mutta tärkein tuontitavara oli suola.

Puhoksen markkinat virvoitettiin henkiin vuonna 1745 Pikkuvihan aiheuttaman katkon jälkeen suolan ym. tavaran puutteen poistamiseksi, niin kuin kruununvoutu Andersin puoltolausestaan perusteli. Niistä tuli kuitenkin vain sodanedellisten markkinain varjo. Markkinoiden elvyttäminen ei onnistunut ja niinpä ne siirrettiin 1760-luvun alussa vilkkaampaan paikkaan Liperiin. Ja vesiväyliin tukeutunut Puhoksen liikekeskus uinahti. Uinahtaminen ei kuitenkaan onneksi ollut kovin pitkäaikainen.

Puhos tullikamarina

Kauppaan liittyi myös se seikka, että Puhos oli tullikamarin paikkana Uudenkaupungin rauhan jälkeen (v. 1721). Aluksi tullikamari oli ollut Kiteen kirkolla, mutta pian se siirtyi Puhokseen, joka oli paremminkin kauppareitin varrella. Sekä omien talonpoikien että Laatokan puolelta saapuvien kauppiaiden oli poikettava siellä näyttämässä kuormansa ja osoittamassa, ettei niissä ollut mitään kielto tavaraa ja maksamassa tulli laillisista tavaroista. Tulliviranomaisia auttoivat rajavartijat, jotka partioivat Kesälahden ja Kuhmon välisellä pitkällä rajalla.

2. GABRIEL WALLENIUKSEN AIKA PUHOKSESSA 1770-LUVULTA

1800-LUVUN ALKUUN

Puhoksen sahan perustaminen ja toiminta alkuvuosina

Pohjoiskarjalaisittain ja koko maatakin ajatellen oli merkittävä edistysmies kruununvouti Gabriel Wallenius, joka oli virassaan yli neljäkymmentä vuotta 1759 - 1800. "Karjalan kuningas" toimi aktiivisesti teollisuuden kehittämiseksi, liikenneolojen parantamiseksi, asutuksen levittämiseksi, maan viljelyn kohentamiseksi jne. lähes kaikilla elämän aloilla. Wallenius oli mukana järvien laskuissa, soiden kuivatuksissa, maanteiden rakentamisessa ja sahojen perustamisessa. Viimeksi mainittu toiminta liittyy myös läheisesti Puhokseen.

Walleniuksen kiinnostus sahoihin sai kimmokkeen siitä, että Suomen Karjalan puolelta vietiin sahatukkeja Venäjän Karjalaan jossa ne sahattiin laudoiksi. Walleniuksen mielestä vienti oli estettävä. Mikä tapahtui hänen käsityksensä mukaan vain siten, että Suomen puolellakin saataisiin perustaa sahoja ja niistä viedä lautatavaraa Venäjän puolelle määrättyä tullia maksamalla.

Wallenius päätti ryhtyä tuumasta toimeen ja perustaa sahan Puhokseen saatuaan siihen luvan. Puhosta Wallenius piti parhaana paikkana sahalle, koska se oli hyvien liikenneyhteyksien varrella. Tähän asti kaikki on ollut selvää pässin lihaa, mutta nyt alkaa varsinainen ongelma. Milloin Puhoksen saha perustettiin? Tähän kysymykseen on moni viisas mies yrittänyt vastata, mutta tyhjentävää selitystä ei ole annettu. Moni asia on jäänyt aukolliseksi puuttuvien asiakirjojen takia. Itse en yritä kysymykseen sen kummemmin vastata, selostanpahan yleisimmät tulkinnat ja yritän niiden perusteella päätellä sahan perustamisen ajankohdan.

Yleisesti pidetään sahan perustamisvuotena vuotta 1783, jolloin se sai privilegion (etuoikeuden) sahata 2000 tukkia vuodessa. Saha oli kuitenkin varmuudella ollut toiminnassa jo aikaisemmin. Useimmat tutkimukset ovat paljastaneet sen, että sahan toiminta on alkanut jo vuonna 1780. Tutkimustulos perustuu siihen tosiseikkaan, että sahan toiminnasta on säilynyt tietoja siltä vuodelta ja seuraavalta vuodelta. Wallenius oli saanut luvan sahan perustamiseen 18.1.1780.

Eräät tutkijat ovat sitä mieltä, että Puhoksessa on ollut saha jo vuodesta 1774 lähtien, mutta saha ei ole sitten pitkään aikoihin toiminut tai Wallenius on joutunut hankkimaan toimiluvan vasta myöhemmin. Tällaisen päätelmän puolesta puhuu se, että vuonna 1781 todistettiin Puhoksen saharakennuksen lautakaton tulleen uudestaan rakennetuksi edellisenä vuonna. Samalla kerrotaan, että Walleniuksella on ollut paikalla ilmeisesti jo melko kauan, 12-tamppisen myllyn.

Asia on ilmeisesti niin, että vuonna 1780 annettu perustamislupa tarkoittaa Puhoksen sahan kohdalla vain toimiluvan uusimista tai virallisen toimiluvan hankkimista aiemmin perustetulle laitokselle. Mahdollinen toimilupa on ilmeisesti jostain syystä pitänyt vuonna 1783 taas uusia, mikä selittäisi sen, että sahan usein väitetään vasta tuolloin tulleen perustetuksi.

Varmaa on kuitenkin se, että saha on ollut toiminnassa vuonna 1780. Nimittäin vuodelta 1781 on säilynyt käräjäpöytäkirjoissa mainintoja sahan rakentajista ja työmiehistä, jotka ovat olleet sahalla vuonna 1780. Sahan rakensi rakennusmestari Matti Puputti Sortavalasta. Sahankirjuriksi otettiin Lars Cavonius, sepäksi Johan Sylvander, sahanasettajaksi Juhana Meronen Sortavalasta. Rakentajiksi on mainittu Jaakko Ivanov Suistamosta ja livana Timonen Sortavalasta. Rakentajat olivat Venäjän Karjalasta, jonne oli jo aiemmin perustettu sahoja. Puhoksen saha oli Pohjois-Karjalan ensimmäisiä Utran sahan kanssa, niinpä täällä ei vielä taidettu sahan rakentamista.

Jyrinpäivän jälkeen 1781 tuli puhossalolainen Heikki Juvonen jauhattamaan olkia Puhoksen myllyssä aiheuttaen koko laitoksen palon 24. - 25.4. välisenä yönä. Sahapuolen vahingoiksi arvioitiin lähes 3500 riksiä. Palossa tuhoutui myös taapelissa olleita lautoja. Palanut saha oli ollut hienoteräinen ja kaksiraaminen. Saharakennuksen pituus oli ollut 11 2/3 sylvä (=21 metriä) ja leveys 6 1/3 (=11 metriä). Palossa tuhoutui 700 tolttia (=8400 kpl) kokopuhdasta lautaa. Nämä laudat olivat olleet seitsemän kyynärää (=4,15 metriä) pitkiä ja kaksi tuumaa paksuja. Tämän lisäksi oli palanut 300 tolttia puolipuhdasta lautaa, näidenkin lautojen ollessa seitsemän kyynärän pituisia. Yhteensä oli siis tuhoutunut 12000 kappaletta lautoja.

Saha toimi tämän jälkeen sotavuosiin 1788-90 asti, jolloin se ryöstettiin. Vasta vuonna 1794 se nähtävästi pääsi toimimaan uudelleen - isä-Wallenius oli vanhennut ja poika-Josef virallinen omistaja, kuollut. Vuoteen 1799 asti suhdanteet suosivat laudanvientiä, mutta silloin Venäjällä julistettu laudan vientikielto koski myös Ruotsin puolelta kuljetettuja eriä, ja menekki heikkeni. Vuonna 1801 markkinat avautuivat taas, ja esimerkiksi vuonna 1805 Puhoksesta vietiin kaikkiaan 1689 tolttia lautaa. Tuossa vaiheessa sahan omisti Kiteen lukkari Fabritius.

Puhoksen sahan hankinta-alue käsitti tärkeimpänä Pyhäjärven ympäristön sekä lähimmät Oriveden kylät. Vuonna 1783 lueteltiin melkoinen joukko Suorlahden, Puhoksen, Juurikan, Kontiolan, Närsäkkälän ja Varmonniemen talollisia, jotka olivat saaneet ennakoita tukinhankintaan vuosina 1779 - 1780, mutta laiminlyöneet tukkien toimittamisen. Tukit tuotiin sahalle uittamalla lautoissa, joita miehet soutuveneillä vetivät. Kysymyksessä on ollut melkoisen hidas ja rankanpuoleinen työ. Valmiita lautoja kuljetettiin myös vesitse soutuveneillä ja lotjilla. Lotjat olivat purjeilla varustettuja isomman puoleisia soutuveneitä. Lautojen määräsatomia olivat Lappeenranta ja Pyhäjärven Ristilahti, joista jatkettiin hevospelillä eteenpäin Sortavalaan, Haminaan tai Viipuriin. Pääasiallinen markkina-alue oli kuitenkin aivan lähialueella.

Puhoksen mylly

Wallenius omisti myös Puhoksen myllyn tai paremminkin kaksi myllyä, sillä Puhoksessa oli 12-tamppinen tamppimylly ja tavallinen mylly. Milloin toinen mylly rakennettiin ei ole tiedossa. Molempiin myllyihin vakuutettiin kuuluneen asianmukaiset rakennukset. Jauhojen säilyttämistä varten oli ollut erityinen jauhoaitta.

Jo aiemmin mainittu Juvosen Henriikki poltti rakennukset 1781. Tamppimyllyn pituus oli ollut 3 sylvä (=5,3 metriä) ja leveys 4 1/2 sylvä (=8 metriä). Lattia oli ollut kaksinkertainen ja katto oli tehty laudasta.

Puhoksesta tehdään kauppala

Vilkasliikenteisenä ja elinvoimaisena paikkana Puhos herätti laajaa huomiota ympäri lääniniä ja valtakuntaa. Wallenius ehdotti kauppalan paikaksi Kiteen Puhosta, koska kauppaloita oli hänen mielestään Pohjois-Karjalaan perustettava. Puhos oli hänen mielestään paras paikka, sillä sijaitsihan se markkinapaikalla, jonne tuli ihmisiä kauempaakin. Tämän ehdotuksen Wallenius teki jo 1750- ja 1760-luvulla. Sittemmin Puhos menetti markkinansa.

Savon ja Karjalan läänin maaherra Yrjö Henrik von Wright mainitsi kirjelmässään Ruotsin hallitukselle, että kauppalan, kruununjyvästön ja viinanpolttimon paikaksi sopisi Puhos, ellei sopivampaa paikkaa ollut. Läänin neljäs maaherra A.J. Ramsay

puolsi vielä vuonna 1792 Puhosta kauppalaksi. Sen jälkeen into laimeni ja Puhos vaipui Ruususen uneen herätäkseen uudelleen 1830-luvulla.

Miltähän Kitee ja etenkin Puhos nyt näyttäisi, jos tuolloin sinne olisi perustettu kauppala tai jopa kaupunki? Siihen on vaikea vastata, mutta luultavasti Kitee olisi tällä hetkellä yksi Pohjois-Karjalan suurista maaseutukaupungeista kuten Nurmes, Lieksa ja Outokumpu.

Puhoksenkoski ja sen varsi vuonna 1785

Vänrikki Jakob Hougberg piirsi joutessaan Puhoksesta kartan vuonna 1785 (liite 1). Kartta on varsin selkeä ja tarkka. Sen avulla saa hyvän käsityksen siitä, miltä Puhoksenkosken varsi näytti tuohon aikaan.

Puhoksenkoskessa oli silloin yksi uoma, joka kulki nykyisen myllyn kohdalta. Saha sijaitsi kosken vasemmalla puolella ja mylly oli sitä vastapäätä kosken oikealla puolella. Tamppimylly oli hiukan vastavirtaan samalla puolella kuin mylly. Puhoksen vanhan tien varressa Puhoksen kartanon kohdalla oli sahan kirjurin talo. Joen toisella puolella sillan kohdalla oli viljamakasiini.

Orivedellä kosken suistossa olevat saaret - Halkosaari, Venesaari ja Kotasaari - on piirretty tarkasti kohdalleen. Kartta tuntuu kaiken kaikkiaan luotettavalta.

Hougberg kuvailee kartassa koskea ja jokea seuraavasti. Koski on noin 60 - 70 jalkaa (=n. 20 metriä) leveä, 1 1/2 - 2 jalkaa (=n. 1/2 metriä) syvä. Siinä on kivinen pohja. Silta on noin 100 jalkaa (=n. 30 metriä) pohjoiseen sahasta. Pohjoisempänä koski on syvämpi ja pehmeämpi pohjaltaan. Kanaali on 6 - 12 jalkaa leveä ja 1 1/2 jalkaa syvä. Orivesi on 5 - 6 jalkaa alempana Pyhäjärveä.

Kartta ei tietenkään pysty paljon enempää kertomaan maastosta, etenkin tuon ajan kartat, mutta tyhjää parempi se kuitenkin on.

Kuvaus Puhoksesta vuodelta 1794

Eric Tuneld kertoo lyhyesti Puhoksesta maantieteen kirjassaan, joka painettiin Tukholmassa vuonna 1794. Siinä Tuneld kuvaa kuinka voitiin vesiä Suomen Karjalasta Oriveden, Puhoksen, Pyhäjärven, Kalattoman, Ruskealan ja Sortavalan kautta Pietariin. Lautoja vietiin Joutsenoon tai Puhoksen, Pyhäjärven ja Ristilahden kautta Jaakkimanvaaraan.

Pyhäjärvestä laskee Oriveteen kaksi putousta. Pyhäjärvi on lähes neljä peninkulmaa pitkä. Puhoksessa on saha ja tullikamari.

Nämä kaksi kuvausta täydentävät toisiaan varsin hyvästi. Omalta osaltaan ne myös todistavat sitä seikkaa, että Puhos oli pohjoiskarjalaisittain ja laajemminkin omalla tavallaan merkittävä paikka, jolla oli erityistä merkitystä juuri kulkureittinä. Saha teki myös paikasta tärkeän, sillä niitä oli perustettu suhteellisen vähän etenkin Pohjois-Karjalaan. Saha antoi paikkakunnalle tärkeämmän leiman, sillä olihan se osoitus henkisestä vireydestä muuten niin maatalousvaltaisella alueella.

3. ARPPEN AIKA PUHOKSESSA 1833 - 1856

Arppen toiminta sahateollisuudessa

Puhoksen saha siirtyi Walleniuksen jälkeen ensin miehestä mieheen ja sitten vuonna 1821 Gabriel Walleniuksen vävyllle, Viipurin kaupungin raatimiehelle Gabriel

Fabritiukselle, joka oli sen hoitajana, ja tämän veljelle raatimies Juhana Henrik Fabritiukselle. Edellisen sahaosuus joutui taas 1824 perintönä ja jälkimmäisen osuus 1827 kaupan kautta edellisen pojalle maisteri Juhana Fabritiukselle. Maisteri Fabritius otti isänsä kuoltua vuonna 1824 yhdysmiehekseen Utran ja Puhoksen sahaliikkeisiin lankonsa hovioikeuden auskultantin Nils Ludvig Arppen. Tällöin alkoi Arppen teollisuusmiesura, joka oli ollut yksi Suomen mittavimpia.

Arppe oli Karjalan alaisen tuomiokunnan kihlakunnantuomarin Nils Arppen poika. Arppe syntyi Suorlahdella suvun tilalla vuonna 1803. Arppe opiskeli Turun akatemiassa lakitiedettä vuodesta 1820 lähtien. Hän valmistui 1823, jonka jälkeen hän aikoi lakimiehen uralle, mutta josta tuli yllättävän lyhyt. Isän kuoleman takia Nils palasi hoitamaan suvun tilaa Puhokseen. Tätä tietä hän vähitellen ajautui liikemiehen uralle. Maisteri Fabritiuksen kuoleman seurauksena vuonna 1833 Arppe vuokrasi Puhoksen sahan Fabritiuksen perillisiltä.

Arppen aikana koki Puhos monessakin mielessä valtavan kasvun. Ensinnäkin sahan sahauskiintiö nousi 2000 tukista 20000 tukkiin. Jo vuonna 1831 maisteri Fabritius Arppen kannustamana halusi sahan oikeuksien laajentamista 12000 tukkiin. Kihlakunnanoikeuden katselmus oli pidetty sahalle aikaisemmin tarkastetuissa ja nyt ilmoitetuissa metsissä. Katselmusoikeuden mielestä sahaa voitiin pitää vedensaantiin nähden käynnissä koko vuoden ja kummallakin raamilla sahata 25-30 tukkia vuorokaudessa. Vaikka otettaisiin huomioon pyhäpäivät ja korjausajat, voitaisiin vuodessa sahata hyvin ne 12000 tukkia mitkä omistaja halusi.

Puhoksen sahalle oli alunperin tarkastettu Kelloniemensalon, Heinoniemen ja Pohatsanpohjan metsät, jotka sijaitsivat Kiteen ja Kesälahden pitäjissä. Uudessa metsäkatselmuksessa kävi selville, että sahalle saataisiin lisäksi tukkeja Piimäjärven rannoilta, Piimäjoen varsilta, Onkamon kylän kruunun ylijäämämailta ja Onkamon kylän yksityisiltä mailta. Ilomantsin pitäjän Koitajoen pohjoispuolella olevista metsistä saataisiin loput tukit. Yhteensä tukkeja saataisiin 12394 kappaletta. Tällä perusteella Fabritius ja Arppe pyysivät 12000 tukin sahausoikeutta. Kuvernööri ei hyväksynyt näin suurta määrää, mutta korotti sahausoikeuden 5000 tukkiin.

Pian sahausoikeus nousi 10000 tukkiin, kun vuonna 1834 maisteri Fabritiuksen leski anoi sahausoikeuden korotusta 12000 tukkiin. Nousu 10000 tukkiin tapahtui 1836. Samana vuonna suoritettiin sahalla koehaus ja asetettiin vero niistä 8000 tukista, millä sahausoikeus oli vuodesta 1783 noussut. Koehauksessa kävi ilmi, että jokaisesta tukista saatiin 4 kokopuhdasta ja 2 puolipuhdasta lautaa. 8000 tukista saatiin siis 2666 2/3 tolattia kokopuhdaita ja 1333 1/3 tolattia puolipuhdaita lautoja. Tästä otettiin veroksi 1/15, joka oli 177 7/9 tolattia kokopuhdaita ja 88 8/9 tolattia puolipuhdaita lautoja. Yksi toltti on 12 lautaa.

Arppelta on säilynyt joitakin tilikirjoja, joista käy ilmi se seikka, että liikasahaus oli ilmeisesti varsin yleistä. Vuoden 1845 tilikirjasta näkyy, että Pietarissa myytiin Puhoksen sahan puutavaraa 19304 tolattia, kun verotuksen mukaan oli laskettu Puhoksen vuotuiseksi tuotoksi vain 5000 tolattia. Sahauskiintiön ylitys oli näin ollen suuri. Arppen sahauson valvonta olikin vaikeaa, sillä hän vei sahatavaransa vuoden 1842 jälkeen pääasiassa Pietariin ja Kronstadtin. Arppella oli syynsä viedä puutavaraa Venäjän kautta markkinoille, sillä sieltä sai paremman hinnan Englannin markkinoilla kuin Suomesta viedystä, sillä suomalaista puutavaraa ei pidetty kovin korkeatasoisena Englannissa. Reitti sinne kulki Pyhäjärven kautta Ännikänniemeen ja sieltä Lahdenpohjaan. Lahdenpohjasta yli Nevaa pitkin perille Pietariin. Tätä reittiä vietiin Puhoksen, Kuurnan ja Utran tuotteet. Vaikka laudat sai lastata seitsemän eri kertaa, pidettiin sittenkin tätä tietä edullisempänä kuin tietä Lauritsalan kautta Viipuriin.

Arppe omisti muitakin sahoja kuin Puhoksen sahan, mm. Kuurnan sahan ja Utran sahan. Kuurnan hän joutui purkamaan vuonna 1850, koska se aiheutti tulvia. Arppe toivoi saavansa sahata Kuurnalle myönnettyt 10000 tukkia Puhoksessa. Sahalle pidettiin 1853 kihlakunnankatselmus, jossa saatiin selville, että laitos pystyisi sahaamaan vuodessa 20000 tukkia. Privilegion siirtämiseen suostuttiin 1853. Silloin Arppen kiinnostus sahaustoimintaan alkoi kuitenkin laimeta, sillä hän ei ollut saanut lupaa perustaa Pielisjoen varteen höyry- sahaa. Vuonna 1856 Arppe sanoi irti Puhoksen vuokrasopimuksen ja luopui sahaustoiminnasta. Arppen kiinnostus suuntautui nyt Wärtsilän rautatehtaan kehittämiseen.

Parantaakseen puutavaran uittoa Arppe korjaili alueen vesistöoloja. Hän ratsasteli paikkakunnalla ja omalla kustannuksellaan paranteli luonnon tarjoamia väyliä. Näin hän sai luoduksi lauttausreitit, jonka vertaista ei silloin ollut koko Suomessa. Pyhjärven ja Oriveden välille rakennettiin kiskotie 1841 - 1842 palvelemaan puutavaran kuljetusta. Tämä hevosvetoinen rautatienpätkä oli aikansa ensimmäisiä. Se osoitti myös omalla tavallaan Arppen käytännöllisyyttä ja kykyä ratkaista liikenneoloihin liittyviä pulmia.

Ilmarisen aika - käänntekevä tapahtuma

Aluksi Arppe kuljetti sahatavaran vesitse Lappeenrantaan, mutta myöhemmin Pyhjärven kautta Pietariin ja Kronstadiin. Aluksi kuljetus järjestettiin lotjilla. Lotjia oli rakennettu Puhoksen telakalla jo ainakin vuodesta 1829 lähtien. Pyhjärven liikennettä varten rakennettiin myös lotjia lähellä Puhoksenkosken suuta.

Saimaan lotjat, joissa oli yksi tai kaksi mastoa ja tavalliset purjeet, olivat lujatekoisia ja vakaakulkuisia aluksia. Niiden lastinottokyky vaihteli 500 - 1200 toltin välillä. Normaali suoritus kuljetuskauden aikana oli 3 á 5 matkaa kaukaisimpien määräpaikkojen välillä. Lotjat olivat purjealuksina täysin säiden armoilla. Arppea tämä tietenkin harmitti, sillä tavaratilauksia ei voitu toimittaa ajoissa perille.

Ryhtyessään suunnittelemaan höyrylaivan rakentamista Arppe sai yhtiötoverikseen viipurilaisen kauppahuoneen Hackman & Co:n nuoren johtajan, Johan Fredrik Hackmanin. Hackmanin kauppahuone oli näihin aikoihin kohonnut Suomen suurimmaksi puutavaraliikkeeksi, joka omisti sahoja sekä Savossa että Karjalassa ja harjoitti laajaa puutavaran vientiä. Myös Hackmanit tunsivat kipeästi ne vaikeudet, jotka sahatavaran kuljetuksia haittasivat.

Arppen vaikuttimet tulevat selvästi ilmi siitä anomuksesta, jonka hän syyskuun toisena päivänä vuonna 1832 teki keisarille. Siinä hän perustelee tarvetta rakentaa höyrylaiva seuraavasti:

"Kun minä useita vuosia lakimiestoimintaa harjoittuani olen huomannut, että liikenne Savon ja Karjalan sekä Lappeenrannan kaupungin välillä, missä suurin osa maaseudun tavarasta kaupaksi tarjotaan, tapahtuu nykyisin ainoastaan purjeveneillä ja lotjilla, joilla tämä liikenne sääsuhteiden vaihteluun nähden voi tapahtua salmia ja järvenselkiä pitkin, on hyvin hidasta ja siihen tarvittavaa aikaa ei voida arvioida, niin olen vakuuttuneena siitä, että nopeampi ja täysin määrätty kulkuyhteys Lappeenrantaan, joka on merestä vain 5 peninkulman päässä ja sen koillispuolella olevien seutujen välillä olisi arvaamattomaksi hyödyksi sisämaan teollisuudelle, ajatellut rakentaa höyrylaivan, jota käytettäisiin Saimaan vesistöissä."

Anomus jätettiin Arppen nimissä ja Arppe myös esiintyi Ilmarisen omistajana. Tähän hankkeeseen hän tuskin olisi ryhtynyt ilman Hackmanin taloudellista tukea ja ymmärtämystä.

Anomukseen saatiin korkeimmalta taholta ilman vaikeuksia hyväksyminen. Arppe pyysi 50 vuoden yksinoikeutta höyry laivaliikenteeseen Saimaan vesistöllä. Tämä kohta ei mennyt sellaisenaan läpi, vaan hallitus lyhensi ajan 20 vuodeksi.

Kevättalvella 1833 ryhdyttiin Ilmarisen runkoa rakentamaan Puhoksen Varvinniemessä, jossa Arppella oli laivaveistämö. Kesällä laiva sitten valmistui. Tämän tarkemmin en kuvaile Ilmarista, koska fil.maist. Pertti Koistinen on tutkinut asiaa perusteellisesti ja tehnyt siitä artikkeleita. Elokuun 10. päivänä Ilmarinen lähti neitsytmatkalleen Arppe mukanaan.

Useat tutkijat ovat korostaneet tämän tapahtuman käännteentekevää merkitystä. On sanottu, että konevoimaisen aluksen - höyrylaivan - ilmestyminen vesillemme oli paljon tärkeämpi ja laajakantoisempi tapahtuma kuin monesti tullaan ajatelleeksi. Maan kuljetuskysymys oli ratkaistu aivan uudella tavalla, kun lotjien hinaaminen höyrylaivoilla pääsi käyntiin.

On erityisesti syytä tähdentää sitä, että Ilmarinen oli rakennettu palvelemaan sahatavaran kuljetusta. Sen liikenteeseen asettamisen avulla hyödytettiin nimenomaan maan talouselämää. Mutta Ilmarinen ei palvellut ainoastaan sahateollisuutta ja vientikauppaa, vaan sillä kuljetettiin myös elintarvikkeita ja muita välttämättömyystavaroita Savon ja Karjalan väestölle. Palatessaan neitsytmatkaltaan Joutsenosta pohjoiseen sillä oli lastina suolaa, silliä, sianlihaa, jauhoja ja kahvia. Ilmarisen rakentaminen oli myös melkoinen pirstysruiske Puhokselle, joka oli viettänyt hiljaiseloa jo aika kauan. Puhokseen tuli vieraita työmiehiä ja matkalaisia liikkui jalkaisin ja laivalla.

Ilmarisen valmistumisen jälkeen luottamus Arppeen kasvoi paikkakunnalla suuresti, ja kun hänelle pian annettiin oikeus jakaa työmiehille omaa rahaansa, niin ottivat kiteeläiset epäluulolla vastaan kruunun rahoja ja kyselivät: "Onkohan nämä yhtä varmoja kuin Arppen rahat."

Ilmarinen veti lotjia ja kuljetti tavaroita Saimaan vesistöalueella 11 vuoden ajan. Sen jälkeen se palasi palvelleena Puhoksen kotisatamaan, josta tuli sen hautausmaa. Se oli kunnialla suorittanut uraauurtavan tehtävänsä.

Pyhäjärven lasku 1828 - 1839

Arppen aikaan sattui vielä eräs merkittävä tapahtuma Puhoksessa, nimittäin Pyhäjärven lasku. Asia oli ollut vireillä 1800-luvun alusta lähtien. Erityisesti uukuniemeläiset ja kesälähteläiset kannattivat hanketta. Vuonna 1822 hanke sai uutta tuulta purjeisiin, kun koskenperkaustoimikunnan esimies Kaarle Rosenkampff kävi paikanpäällä Puhoksessa. Parooni ehdotti Pyhäjärven pinnan laskua 5 jalalla Puhoksen ja Hiiskosken kautta. Laskun takia saha ja myllyt olisi siirrettävä alemmaksi uusiin paikkoihin. Järvien laskujen tarkoituksena oli tietenkin saada lisää viljelysmaata ja luonnonniittyjä sekä metsämaata.

Järven laskuun ilmoitautui halukkaita Kiteeltä 15, Kesälahdelta 57 ja Uukuniemeltä 35. Kaivaustyöt alkoivat 1828. Puhoksessa kaivettiin kanavaa ja Hiiskoskessa syvennettiin veden kulkua neljässä paikassa. Saha ja mylly siirrettiin alemmaksi. Koskenperkausjohtokunnan päällikkö vapaaherra Rosenkampff ja Puhoksen omistaja maisteri Fabritius kirjoittivat usein toisilleen. Vapaaherra neuvoo uudessa sahaassa särmäystä varten rakennettavaksi sirkkelisahan ja antaa yksityiskohtaisia neuvoja, niin että myllyn rakennusmestari Cederberg osaa ne paikan päällä panna kokoon.

Työt eivät kuitenkaan edisty niin nopeasti kuin oli suunniteltu. Vuonna 1831 oli jo tehty kaikki ilmaiset pitäjän päivätyöt ja työmaa joutui seisomaan. Syynä työn hitauteen moitittiin lausunnossa paikkakuntalaisia tämmöiseen työhön aivan tottumattomiksi ja muutenkin jo luonnostaan hitaiksi. Myöskin koskenpohja oli laadultaan vaikeatoinen.

Perkaustyöt pantiin uudelleen käyntiin 1834. Puhoksen myllylle ja sahalle suoritettiin vedenlaskun aikana tapahtuneen seisauksen takia aiheutunut vahinko. Tiliotteesta näkyy, että Puhoksen myllyllä oli tuloja 1817 - 1827 aikana keskimäärin viikkoa kohti 22 17/52 kappaa ruista, 4 19/26 kappaa ohraa, 10 kappaa kauraa, 3 kappaa sekaviljaa ja 5 19/52 kappaa viinanpolttimoviljaa. Sahassa valmistettiin pääasiassa 11 tuumaa leveitä lankkuja. Viikossa oli valmistus 70 1/6 tolttia. Laskelmassa arvioidaan 21 jalkaa pitkä 3 lankun tukki rantaan tuotuna 25 kopekaksi. Vahinko sahasta oli 123 ruplaa 37 kopekaa.

Pyhjärven lasku päättyi lopullisesti 1839, jolloin Puhoksenkoskeen oli avattu toinen uoma ja kanavaa oli syvennetty. Lasketun vesistön ympärillä olevia soita alettiin vähitellen kuivattaa ja kydöttää. Huomattavin soitten viljelys alkoi heti laskun jälkeen Arppen toimesta Koivikon tilalla, joka siihen asti oli ollut asumaton metsäpalsta. Koivikon tilan valtavat peltoaukeat ovat juuri Pyhjärven lakun seurauksena tulleet viljelykelpoisiksi.

Lönnrot vieraillee Puhoksessa 1828

Puhoksesta on säilynyt Arppen ajalta kaksi matkakertomuksen kuvausta. Toinen ja kuuluisampi vierailija oli Elias Lönnrot. Vierailu sattui vuonna 1828, jolloin Lönnrot teki ensimmäisen runonkeräysmatkansa Karjalaan.

Lönnrot tuli Puhokseen Hummovaarasta, jossa hän laulatti runonlaulaja Kainulaista. Kainulainen oli muuten ollut juuri silloin uittamassa tukkilauttaa Puhoksen sahalle. Lönnrot saapui Puhokseen kesäkuun 13:ntena päivänä. Hän kuvailee paikkaa seuraavalla tavalla:

"Tällä maatilalla on mitä kaunein asema Pyhjärven ja Oriveden välillä, jotka täällä yhdistää Puhoksen virta, tämän varrelle on rakennettu hyvä saha. Orivedessä on Puhoksen kohdalla runsaasti pieniä saaria, joissa melkein kaikissa kasvaa lehtimetsää ja jotka tarjoavat katsojalle mitä ihanimman näyn. Orivedellä näin myös muutamia purjeveneitä, ollen tämäkin minulle uusi kokemus Karjalassa. Pyhjärvi, joka on toisella puolella, ei tarjoa samaa miellyttävää näkyä".

Näin viehättävänä paikkana Lönnrot piti lehtomaista Puhosta. Lönnrot näytti myös huomanneen Pyhjärven karuuden.

Seuraavaksi Lönnrot kuvaili sahaa ja paikkakunnan metsäoloja:

"Sahalaitos on hyvän vedensaannin vuoksi paremmanpuolisia. Sangen terveellinen se on lähiseudun rahvaalle, kuten sellaiset laitokset aina ovat. Sen kautta rahvas oppii panemaan arvoa metsäänsä paremmin kuin minkään muun ohjauksen avulla... Muutamilta Puhoksen lähellä asuvilta talonpojilta, jotka äsken olivat vieneet tukkilauttansa sahalle, kysyin kuinka suuren summan arvon he tänä vuonna olivat voineet myydä metsäänsä. Kuulin ihmetellen heidän saaneen tukeistaan noin 80 ruplaa ja kysyin edelleen: "Montako vuotta luulette metsäanne riittävän, kun vuosittain sitä näin kärsitte?" He eivät pelänneet mitään pikaista loppua. "Hakkaamme tulevana vuonna", he vastasivat, "toisesta paikasta ja samoin seuraavina vuosina, kunnes tukit ovat taas ehtineet kasvaa siinä paikassa, mistä niitä otimme tänä vuonna, ja sitten menettelemme taas samassa järjestyksessä."

Lönnrotin mielestä saha oli paikkakunnalle arvokas rakennus monessakin mielessä. Olihan se osoitus jonkinlaisesta henkisestä vireydestä. Ilman Lönnrotin kuvausta olisi kuva Puhoksesta paljon köyhempi. Vaikkei kuvaus ole laaja, on siinä kuitenkin paljon arvokasta tietoa.

Lönnrotin vierailu Puhoksessa oli lyhyt. Hän jatkoi seuraavana päivänä matkaa kohti Niinikumpua ja siitä eteenpäin.

Polen vierailee Puhoksessa 1847

Lehtimies Rietrikki Polen pistäytyi Puhoksessa vuonna 1847. Hän kuvaili paikkaa seuraavasti:

"Ilahuttavan uutteruuden ja vä'en vilinän näimme mainitullakin sahalla, kun aamulla päivän valettua kävelimme sitä ympäri katsellen, mitä katseltavaa oli josta tässä en huoline kertoa mitään, hyvin tieden jokaisen kyllä sahoja nähneen. Valkama näytti olevan hyvin etuisesti laaittu. Suuremmat venehet ja soimat kohennetaan tälle veden keralla talvi-teloillensa, ja lasketaan samalla tavalla jälleen alas järveen eli lahteen, johon koski, joka vetensä paljoudella käyttää sahan ja myllyn, virtoaapi, ja joka on aivan likellä sahan rakennusta, tuskin kolmeakymmentäkään sylvä."

Eipä Rietrikki tiennyt tuolloin, kuinka mielellään kiteeläiset olisivat nyt lukeneet tarkempaa sahan kuvausta.

Polen kuvailee myös sahan haltijaa ja muita päällysmiehiä:

"Sahan haltia on eräs pohatta kauppias Viipurissa. Hän on itse venäläinen (tarkoitti karjalaisia), ja heimoansa on sahalla kaikki päällysmiehetkin. Suomea osasivat nämä vähin, ruotsia niinkuin enemmiten muutkin Suomessa asuvat venäläiset, ei ollenkaan, paitsi yksi, joka silmään pistävästi heimokunnastaan oli erotettu sekä puheellaan, jotta muutenkin käytöksellään. Vilkas ja sukka kuitenkin. Kaikki sahan väki kiittivät häntä hyväksi mieheksi.

Hän on vielä nuori, matkustanut paljon, niinkuin sanoi. Koko sahan rakennus oli häneltä itseltään kuvailtuna paperille. Näiden kuvauksien mukaan koitti hän nyt meille selvemmin selitellä, kuinka ja miten mikin kappale ja ratas vaikuttaa. Venehein kulun oli hän niinikään oman aprikoitsen mukaan ilman kartata ylä Karjalasta aina Lappeenrantaan saakka sangen selkiästi kuvailut suurelle paperi-levylle. Katsellessamme sitä kartan rinnalla näytti se meistä hyvin onnistuneelle."

Lopuksi Polen kuvaili sahaa ja sen ympäristöä:

"Tämä saha, sillä ilmoa, niinkuin sanovat, ollen parhain, on luonnonkin suhteen iloisalla ja hyvin kauniilla paikalla. Vesi piirittää sen melkeen joka kulmalta, ympäristöt ovat puisemia, männikkö- ja koivukunnahia ja alangoita. Aikaa voittaen on se kaunistuva vielä kaunihimmaksi, kunhan ne monet sille istutetut, nyt vielä pienoiset puut jaksavat kasvaa ja suurentua. Muutoinkin on se etusalla kohdalla. Se on Orvirran pohjoispuolelle rakennettu, joka virta yhdistää Savon ja Karjalan Saimahan lankeavat vedet."

Polenin kuvauksessa kiinnitty huomio siihen, kuinka hän sanoo päällysmiesten olleen venäläisiä. Tällä hän tarkoitti karjalaisia, joita oli sahalla töissä. Muuten Polenin kuvaus on aika värikäs ja todenmukainen ja luotettavakin.

Puhoksen maisema ja rakennukset Arppen aikaan

Edellä tuli jo jonkin verran kerrottua Puhoksen maisemasta. Tähän kuvaan lisää vielä muutamia piirteitä. Puhoksesta on tehty Arppen aikana kaksi piirrosta. Toinen niistä esittää Ilmarista Puhoksenkosken suulla. Sen maalasi lehtori Johan Gabriel Fabritius 1830- tai 1840-luvulla. Toisen piirroksen teki P.A. Kruskoph. Se julkaistiin Z.

Topeliuksen teoksessa "Suomi piirroksin esitettyä" (1845-1852). Kruskoph teki piirroksensa kartanon katolta ja se kuvaa rantamaisemaa. Lisävalaistusta maisemasta antaa isojakokartta vuodelta 1820 ja Edvard Haartmanin vuonna 1861 laatima kaksiosainen kartta (liitteet 2, 3 ja 4).

Haartmanin kartassa näkyy Puhoksenkoski haarautuneena kahteen uomaan myllyn kohdalta. Mylly on juuri sillä kohdalla missä se on nykyäänkin. Kosken haarautuminen tapahtui Pyhäjärven laskun yhteydessä. Saha siirtyi uuteen paikkaan uuden uoman varteen lähelle Orivettä. Saha oli uoman vasemmalla puolella. Mylly ja saha sijaitsivat siis uomien välisellä saarella. Sahan ja myllyn yläpuolella oli padot, jotka ohjasivat ja hillitsivät veden virtausta. Sahan vieressä oli lautatapulien paikka. Tämä vuonna 1861 piirretty kartta on hyvin tehty ja luotettavan tuntuinen.

Piirrosten avulla voidaan päätellä minkä näköisiä olivat rakennukset. Sahan katto oli aumattu satulakatto, joka nykyään on harvinainen malli. Oriveden puolella saharakennuksessa oli kolme oviaukkoa, joista tuotiin valmiita lautoja ulos tapuliin. Rantaan on piirretty lisäksi kaksi rantamakasiinia, jotka olivat tavaran säilytyspaikkoja. Makasiinien välissä oli laitur, johon laivat toivat tavaroita. Makasiinit olivat kartanon kohdalla. Toinen näistä rakennuksista on vieläkin nähtävissä entisellä paikallaan.

Kruskoph on piirtänyt varsinaisen sataman paikan myllyn etupuolella olevalle lahdelle. Kuvassa näkyy pitkä laitur ja yksi rantamakasiini sekä useita purjeverneitä ja soutuverneitä.

Kartanon päärakennus on ollut aikanaan mahtava rakennus. Siihen kuului 25 huonetta ja se oli 40 metriä pitkä ja 15 metriä leveä. Rakennuksen kiviperusta on ollut todella tukeva, sillä se on säilynyt nykypäiviin varsin hyvin. Päärakennuksen ympärillä oli varastorakennuksia ja sauna. Rakennuksien alla olevat kellarit ovat vieläkin selvästi nähtävissä.

Rannalla kartanon alapuolella oli ns. varvitupa, jossa työmiehet kävivät ruokatunneilla syömässä. Varvituvasta oikealle Varviniemessä oli laivaveistämö, jossa tehtiin lotjia. Tätä paikkaa ei ole pystytty tarkasti paikallistamaan, samoin kuin ei tiedetä missä Ilmarinen rakennettiin. Eräs mahdollisuus on myös se, että telakka olisi ollut kosken uomien välisellä saarella, jossa Mustosen telakka myöhemmin sijaitsi. Tämän varmistamiseksi pitäisi alueella tehdä kaivauksia.

Kartanon ympärille oli perustettu puisto, jossa kasvoi useita harvinaisia puita. Näitä olivat lehmukset, vaahterat, pähkinä-, omena- ja kirsikkapuut sekä lehtikuuset. Kartanon pihalla oli myös kalalammikko. Siinäpä sitä olikin ihmettelemistä paikkakunnan eläjillä. Oman lisänsä siihen antoivat myös kartanolla käyneet kaukaiset vieraat.

Paljonko Puhoksessa oli työväkeä Arppen aikana?

Työväestön määrästä saa tietoja Kuopion läänintileistä, Kiteen henkikirjoista ja rippikirjoista. Tarkkoja tietoja on säilynyt vuodesta 1810 alkaen. Seuraava taulukko on yhteenveto sahalla työssä olleiden määrästä.

Taulukko 1. Puhoksen sahalla työssä olleet ammattiryhmittäin 1810 - 1855

	Saha- mies	Sahan- asettaja	Seppä	Puu- seppä	Kirjuri	Viilari	Kone- mies	Vartija	Yht.
1810	2		1	1					4

1815	10	1		1	1				13
1820	10		1	1	2				14
1825	7		1	1	1	1			11
1830	14	1	2	1	1				19
1835	8	1	2		1		1		13
1840	16	1	3	1			1	4	26
1845	21	2	3	1	2		1	3	33
1850	23	2	2	1	1			1	30
1855	19	1	2	1	1			1	25

Taulukon luvuista voi päätellä, että sahan työväestön määrä on kasvanut koko ajan muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta. Vuoden 1845 jälkeen on alkanut pieni lasku. Se johtuu sahateollisuudessa vallinneista huonoista ajoista. Suurin työntekijöiden ryhmä oli sahamiesten tai saharenkien joukko. Siihen kuuluivat myös lotjien ja Ilmarisen rakentajat, sillä heitä ei ole sen kummemmin eroteltu tilikirjoissa. Sahamiesten määrä oli suurimmillaan 1850, jolloin heitä oli 23. Sahamiesten määrä näyttää kasvaneen sitä mukaa, kun sahauskiintiöitä korotettiin. Merkillistä on kuitenkin se, että vuonna 1835 sahamiesten määrä oli pieni verrattuna vuoden 1830 määrään. Sahan toiminta on varmasti silloin ollut hiljaista eikä lotjiakaan ole tehty.

Sahamiesten lisäksi on tarvittu muitakin ammattimiehiä. Nämä erikoistymiehet ovat jakaantuneet moneen ryhmään. Tärkeä ammattimies on ollut sahanasettaja. Sepät ja puusepät ovat olleet välttämättömiä, jotta työt ovat voineet jatkua keskeytyksettä. He ovat tehneet korjauksia ja valmistaneet uusia osia. Kirjuri on pitänyt kirjaa sahan tuotosta, saapuneista tukeista ja lähteneistä laudoista sekä miesten palkoista. Ilmarisen aikana oli Puhoksessa myös konemies, jonka vastuullisena tehtävänä oli hoitaa Ilmarisen höyrykonetta. Vartijoita on myös alueella tarvittu.

Jotta lukijalle tulisi selväksi, minkälaisista väestömääristä Puhoksessa oli kysymys, otan esille tiedot, joista käys ilmi laajemmin Puhoksen väkiluku. Seuraava taulukko selventää tätä omalta osaltaan.

Taulukko 2. Puhoksessa ollut väestö jaettuna erilaisiin kokoryhmiin 1810 - 1855.

	Sahalla työssä olevat	Henkirahaa maksavat	Työssä olevat + vaimot, lapset ja vanhukset	Tilojen 2 ja 5 koko väestö	Puhoksen kylän väestö
1810	4	13	19	86	214
1815	13	21	25	50	213
1820	14	26	34	48	221
1825	11	18	35	61	268
1830	19	35	78	119	373
1835	13	24	61	98	373
1840	26	44	101	139	428
1845	33	68	162	210	494
1850	30	63	149	222	486
1855	25	48	113	216	517

Tässä taulukossa varmasti moni kohta kaipaa selvitystä. Ensinnäkin ryhmä henkirahaa maksavat tarkoittavat sitä, kuinka moni sahan väestöstä oli työkäinen eli 15 - 64-vuotias. Seuraavassa ryhmässä ovat mukana henkirahaa maksavat, heidän alaikäiset lapsensa ja vanhukset eli yli-ikäiset. Tämä ryhmä kuvaa sitä, kuinka paljon sahallä oli ihmisiä. Henkikirjoissa on kylien väestö lueteltu tiloittain. Puhoksen sahanomistajan hallussa olivat tilat 2 ja 5. Neljäs ryhmä ilmoittaa siis tilanomistajan

palveluksessa olevien määrän. Näitä olivat sahan työntekijät, piiat ja rengit, torpparit ja löysäläiset. Viidentenä ryhmänä on sitten koko Puhoksen kylän väestö.

Ensimmäisessä neljässä ryhmässä kasvu on ollut tasaista, siten että työntekijämäärässä näkyvät heilahtelut tuntuvat heti muissakin ryhmissä. Vuoden 1835 jälkeen tapahtunut sahan väestön ja tilojen väestön kasvu selittyy sillä, että silloin väestö oli parhaassa iässä lastentekoa ajatellen. Koko Puhoksen väestöstä Arppen palkkalaiset olivat huomattava osa. Vuonna 1850 niiden suhteellinen osuus oli suurimmillaan, 222/486. Sahalla työssä olevien perheiden väestömäärä ylitti ensi kerran sadan rajan vuonna 1840, sen alle se ei tipahtanutkaan kunnes vasta 1900-luvun vaihteessa, jolloin Puhos nukahti pitkäksi aikaa.

Kiteetä ja koko maakuntaa ajatellen Puhos oli merkittävä työllistäjä 1830-luvulta lähtien. Sahasta oli tullut tärkeä leivänantaja monelle perheelle. Saha oli jatkuvuuden turvaaja. Harvinaista oli myös se, että näin paljon väkeä oli kerääntynyt pienelle alueelle. Suurin osa väestöstä oli sitäpaitsi tekemisissä tavalla tai toisella sahan ja telakan kanssa.

Vieraspaikkakuntalaisia ja erikoistymiehiä Puhoksessa

Puhos houkutteli etenkin Ilmarisen aikana erikoistymiehiä. Näitä tarvittiin myös sen takia, ettei Kiteellä ollut tarjota osaavia ammattimiehiä. Laivanrakennus oli Kiteen miehille vierasta. Ilmarisen runkoa ja muitakin lotjia tuli veistämään miehiä Pohjanmaalta ja erityisesti Pietarsaaresta. Näistä voidaan mainita seuraavat: Johan Ekdahl, Petter Burman, Petter Stor Stara, Gabriel Lindberg ja Jacob Gustaf Pettersson sekä Sandsund. Ilmarisen koneistoa saapui asettamaan englantilainen John Reed Pietarista. Hän opetti seppä Kustaa Nousiaiselle konemiehen tehtävät. Kustaa hoitelikin Ilmarisen konetta koko sen eliniän. Taneli Rouvinen oli perämiehenä. Nämä miehet olivat kiteeläisiä. Telakalla oli rakennusmestarina jonkin aikaa pietarsaarelainen Lars Johan Höglund.

Arppen aikana olivat seppinä kiteeläinen Kustaa Nousiainen, Helsingistä tullut Johan Gabriel Strandström, kiteeläiset Henrik Jumppanen ja Matti Seppänen, joka jatkoi tehtävässään 1860-luvulle asti. Renkipoikina sepillä olivat mm. Matti Kohonen ja Hilippa Hurinainen. Puuseppänä oli koko ajan Johan Magnus Lindström.

Sahanasettajina olivat mm. Juho Ikonen, Jaakko Mölsä, Petter Henriksson, Petter Stor Stara, Jonas Söderlund, Heikki Vesterlund ja Jakob Svanbeck. Useat näistä miehistä olivat vieraspaikkakuntalaisia. Stor Stara ja Söderlund olivat ainakin pietarsaarelaisia, mutta muitakin saattoi olla.

Kirjureina olivat Pauli Hentunen, Martti Sihvonen, Olex Leskinen, Wilhelm Fabritius, Tahvo Riikonen, Heikki Vesterlund, Jakob Ivanholm ja Antti Reinikainen.

Näiden miesten joukkoon mahtuu varmasti Itä-Karjalan puolesta tulleita. Nimien perusteella voisi päätellä Olex Leskisen ja Jakob Ivanholmin olleen sieltä. Antti Reinikainen tuli Impilahdelta. Arpella oli hyvät yhteydet Itä-Karjalaan ja Venäjän puolella, koska hän vei sahatavaraa Laatokan kautta Pietariin. Näillä matkoilla on sitten joku paikkakuntalainen saattanut innostua lähtemään töihin Puhokseen. Arppen maine hyvänä työnantajana on myös ollut yleisesti tiedossa.

Kun Arppe vuonna 1856 lopetti sahatoiminnan Puhoksessa ja siirtyi Värtsilään, useat työntekijät seurasivat häntä sinne tai Ilomantsiin Arppen ruukille. Vuonna 1856 muutti Puhoksesta pois 9 työntekijää, näistä 6 meni Ilomantsiin ja 2 Värtsilään. Vuonna 1857 muutti 6 9:stä poislähteneestä Värtsilään. Muuttaneita olivat mm. Jakob Svanbeck, Fabritius ja Stor Stara.

Melkoisen kirjavaa työväkeä on siis Puhoksessa ollut. Kielten sekamelskakin on epäilemättä ollut suuri.

Kiteeläisiä sahamiehinä

Jos edellisten joukossa oli paljon kaukaakin tulleita niin tavallisista sahamiehistä löytyy jo enemmistö kiteeläisiä. En ole erotellut seuraavassa lähipaikkakunnilta tulleita, mutta ei ainakaan muuttokirjojen mukaan niitä pitäisi olla montakaan. Kuinka paljon sahamiehistä on sitten ollut alkuperäisiä puhoslaisia tai muualta Kiteen pitäjältä tulleita en ole selvittänyt. Mutta epäilemättä työmaa houkutteli vapaita poikamiehiä ympäri pitäjää. Seuraavassa luettelen kymmenvuosittain sahamiehet. Jos kysymyksessä on muualta tullut niin sulkumerkkien sisälle pistän muuttopaikan ja vuoden.

1820 Tuomas Kaipainen, Antti Ropponen, Matti Päivinen, Taavi Päivinen, Antti Nousiainen, Tuomas Kauppinen, Olli Ketolainen, Johannes Mölsä, Joachim Stranden

1830 Antti Parkkonen, Hannu Väistö, Jaakko Rouvinen, Niilo Mielonen (Savonrannalta 1829), Mikko Väkeväinen, Brusi Laasonen, Antti Hurskainen, Pauli Hurskainen, Juho Kankkunen, Heikki Reijonen, Heikki Rouvinen, Petteri Hirvonen, Petteri Leinonen, Matti Yletyinen

1840 Hannu Väistö, Adam Mielonen (Sulkavalta 1831), Juho Kokko, Juho Taskinen (Säämingistä 1839), Juho Seppänen, Abraham Seppänen, Lauri Kosonen (Säämingistä 1838), Petteri Kohonen, Antti Laukkanen, Juho Hurskainen, Heikki Ruppenen, Niilo Nykänen, Fredrik Mielonen, Petteri Seppänen (Säämingistä 1835)

1850 Adam Mielonen, Juho Kokko, Juho Seppänen, Mikko Kokko, Juho Hirvonen, Adam Luukkonen, Niilo Nykänen, Juho Hurskainen, Hannu Väistö, Heikki Ruppenen, Petteri Kohonen, Abraham Seppänen, Kaarlo Puukkonen, Lauri Massinen, Petteri Nissinen, Juho Laukkanen, Antti Laukkanen, lisäksi Nykänen, Samuel Törrönen.

Edellä olevat nimet tuntuvat varsin kiteeläisiltä ja voidaan olettaa, että useiden jälkeläisiä on tälläkin hetkellä Kiteellä. Lähipaikkakunnilta tulleet muuttajat ovat olleet pääasiassa Itä-Savosta ja Kiteen naapuripitäjistä.

4. ANTTI JUHANA MUSTOSEN AIKA JA KONEPAJAN AIKA 1856 - 1893

Sahaustoiminta Mustosen aikana

Kun Arppe ei enää vuoden 1856 jälkeen ollut halukas jatkamaan sahaliikettä, joutui Fabritiuksen perikunta myymään sahan. Perikunta myi sahan 1.9.1856 Antti Juhana Mustoselle ja Simon Parviaiselle 50000 ruplalla. Mustonen ja Parviainen olivat joensuulaisia liikemiehiä. Mustonen oli syntynyt vuonna 1810 Lieksassa. Hän aloitti liiketoimintansa sahojen parissa ja laajensi sitä myöhemmin rauta- ja koneteollisuuteen. Mustosesta tuli yksin Puhoksen omistaja vuonna 1865.

Vuodesta 1853 lähtien sai Puhoksen sahalla sahata 20000 tukkia. Vanhalla sahalla ei tätä määrää kunnolla pystytty valmistamaan ja sen tähden Mustonen ja Parviainen vuonna 1861 anovat, että saisivat yhdistettyjen privilegioiden perusteella rakentaa uuden sahan vastapäätä entistä. Padossa ei tarvitsisi tehdä mitään muutoksia. Sekä kuvernööri että senaatti sallivat uuden sahan rakentamisen. Sen saisi varustaa kuitenkin vain yhdellä kaksinkertaisella ja yhdellä yksinkertaisella raamilla. Vuonna 1862 sitten rakennettiin uusi saha vanhaa vastapäätä patoa muuttamatta.

Puhoksen sahojen toiminnasta ei tämän jälkeen tiedetä pitkään aikaan mitään. Kunnes vuonna 1876 Mustonen ilmoitti kuvernöörille, että hän on epäsuotuisien suhdanteiden takia lopettanut työt Puhoksen uudella sahalla joulukuun 11. päivänä ja että hänen aikomuksenaan on hävittää koko saha. Seuraavana vuonna hän kuitenkin anoo, että saisi suorittaa sahausta, koska saharakennus on vielä paikoillaan. Hänen aikomuksenaan olisi sahata jonkin verran kotitarpeiksi, sillä hän oli rakentanut Puhokseen konepajan.

Hän tyytyisi yhteen sirkkelisahaan, jossa on yksinkertainen raami. Hänen sallitaan varustaa saha yhdellä yksinkertaisella ja yhdellä kaksinkertaisella raamilla.

Ei niin paljon hyvää ettei jotain pahaakin sahaustoiminnassa. Vuonna 1875 kirjoitti kiteeläinen nimimerkki Monihedelmäinen Uuteen Suomettareen seuraavan kitkeränsävyisen kirjeen:

"Kaskinviljelys ja Puhoksen saha ovat hävittäneet metsät niin, että peninkulmien aloilla on vaan ankeita vaaroja ja hienoa, enimmäkseen leppämetsää. Hongikkoja ei sanota olevan myötäväksi kenenkään kiteeläisen konnalla. Monen talollisen on polttopuutkin ostettava."

Kirje on kirjoitettu selvästi liioittelevaan sävyyn ja tuskinpa sahamiehet sentään ilman talollisen lupaa veivät puita metsästä.

Mustosen ajalta ei ole sahasta säilynyt tietoja tuotantomääristä, sillä on sanottu Mustosen pitäneen tiedot päässään eikä luottaneen kirjureihin.

Puhoksen konepaja - uusi aluevaltaus

Mustosen liikemiesuran huippukohta sattui 1870-luvun puoliväliin. Aiemmin hän oli ostanut Utrankosken ja Puhoksen sahat (v. 1856), v. 1861 Ilajankosken ja Käenkosken harkkohytit (järvimalmin nostolaitteet) sekä Pankakosken rautatehtaan (v. 1875). Hän perusti lisäksi harkkohytin ja masuunin Koitajoen Hiiskoskelle sekä rautatehtaan Nurmeksen Kuokkastenkoskelle (v. 1875). Mustosen merkittävin yritys oli kuitenkin Puhoksen konepaja, jossa rautamalmia jalostettiin edelleen. Näin Mustonen pystyi valmistamaan omasta rautamalmista koneita ja erilaisia laitteita. Mitään ei mennyt hukkaan ja raaka-aine pysyi maakunnassa. Konepaja valmistui vuosina 1875 - 1876. Sen rakensi mekaanikko Matti Lindberg, ja hän myös johti sen töitä vuoteen 1877 asti. Mustosella ei nimittäin ollut paljon luottamusta teoreettisesti sivistyneisiin teknikkoihin. Mustosen suunnitelmiin kuului muodostaa Puhoksesta suuri liikekeskus järjestämällä sitä tietä mukava liikeyhteys Laatokalle ja Pietariin, mutta kuolema katkaisi suunnitelmat.

Konepajaan kuului kolme hirsirakennusta. Yhdessä oli kone- ja viilausverstaas sekä mallivalmistamo. Koneverstaassa oli suuri sorvi, 3 kierresorvia, 3 suurta reikäkonetta, höyläkone, 2 uurtokonetta, kierrekone, levysakset ja ruuvipenkkejä. Koneet olivat maksaneet yli 70000 markkaa. Toinen rakennus sisälsi pajan ja pannuverstaan. Kolmannessa oli valimo kaksine kupu-uuneineen. Lähellä konepajaa oli laivaveistämö, liukutelakka ja nostokurki sekä levyvalssirakennus.

Pohjoiskarjalaisittain Puhos oli nyt iso teollisuuspaikka, jossa harjoitettiin sahausta ja konepajatoimintaa. Värtsilä ja Joensuu kilpailivat vain sen kanssa.

Konepajan ensimmäinen höyrylaiva "Alku" valmistui vuonna 1876. Se joutui palvelemaan Mustosen puutavaraliikettä Pielisjärvelle. Konepajan tuotannosta ei ole säilynyt tietoja enempää ennen kuin vuodesta 1884 alkaen. Ilmeisesti konepaja suoritti pääasiassa korjaustöitä, mutta siinä myös rakennettiin saha-, mylly- ja rautatehdaslaitteita.

Hanke Puhoksen kanavasta

Puhoksen putouksen kanavoimisesta ja sulkulaitoksella varustamisesta olivat Joensuun liikemiehet jo 1850 tehneet hallitukselle esityksen. Silloin asia raukeni, vaikka siitä kyllä toivottiin tuntuva liikeyhteyden helpotusta Laatokan rannalla ja kauempanakin olevien Venäjän seutujen kanssa. Hanke ei kiinnostanut senaattia, sillä Saimaan kanava oli rakennettu palvelemaan liikennettä Saimaalle. Joensuusta oli kuitenkin pitkä matka Saimaan kanavan kautta Pietariin. Niinpä suosittiin entistä Pyhäjärven Laatokan reittiä.

Kun ei valtio asiaan ryhtynyt, niin päätti Mustonen toteuttaa yksin tuon hankkeen. Hänen aikomuksenaan oli omin varoin kaivattaa kanava Oriveden ja Pyhäjärven välille sekä yhdistää Pyhäjärvi ja Laatokka rautatiellä. Kanavan kaivamiseen antoi senaatti luvan vuonna 1876 ja sen aloittikin, mutta työ jäi keskeneräiseksi 1877 tapahtuneen Mustosen kuoleman takia. Työtä ei ole sen jälkeen kukaan jatkanut, vaikka vielä 1880-luvulla hanketta pidettiin vireillä.

Kanavan paikka tunnetaan Kiteellä hyvin, sillä onhan siellä vielä nähtävissä kaivamisen jäljet. Kanavaa kaivettiin Pyhäjärven puolelta Särkisalmen kohdalta pitkin Laukkalan suota aina Puhoksen tien laitaan asti. Pituutta sille tuli n. 400 metriä. Mustosen kanava, jolla nimellä paikka tunnetaan, on n. 600 - 700 metrin päässä Puhoksenkoskesta. Kanava päättyi n. 200 metrin päähän Oriveden rannasta.

Puhoksen uudet omistajat Mustosen jälkeen

Vuonna 1877 tapahtuneen Mustosen kuoleman jälkeen siirtyi omaisuus perikunnalle. Pian kuitenkin perikunta joutui taloudellisiin vaikeuksiin ja sen oli pakko myydä vuonna 1882 Puhoksen konepaja ja siihen kuuluneet laitokset ja tilat. Ostajina olivat Joensuun kaupungin pormestari J.A. Nysten, kauppias ja Utran sahan hoitaja Johan Häggman ja insinööri August Abraham Montin. Hinta oli 240000 markkaa. Uudet omistajat jatkoivat konepajan ja sahan toimintaa innolla.

Sahan toiminta 1885 - 1898

Alkuaikoina sahalla oli hiljaista, mutta vuodesta 1890 lähtien saha ylsi suuriin tuotantomääriin. Vuotuinen sahattujen tukkien määrä pyöri 40000 kappaleen tienoilla. Lautoja tuotettiin 700 - 900 standarttia ¹⁾ vuosittain. Seuraavasta taulukosta käy ilmi tarkemmat tiedot:

Taulukko 3. Sahan tuotanto ja kulutettujen tukkien määrä 1885 - 1898

	Tukkeja käytettiin kpl:ta	Lautoja valmistettiin standartteja	Tuotannon bruttoarvo markkaa
1885	13 963	337	27 000
1890	46 000	820	61 300
1895	40 000	900	66 000
1898	40 000	724	75 000

Tuotannon bruttoarvo kasvoi koko ajan ollen suurimmillaan vuonna 1898 75000 markkaa. Tukkien hinta kappaletta kohti vaihteli yhden markan kahta puolta.

Vuoden 1898 jälkeen saha seiso. Syynä oli se, että sahanomistaja Häggman oli kuollut eikä perikunta voinut enää tehokkaasti hoitaa sahaa. Koventunut kilpailu vaati sahan tehokasta toimintaa. Ennen lopullista seisahtamista saha ehti toimia kauan. Paikkakunnan tukeille se oli todellinen turma. Niinpä kerrottiin Kiteellä juttua siitä, kuinka Niinikummun Juho Strandenin mailla talvella 1890 - 1891 tehtiin suursavottaa. Tukkeja saatiin niin paljon, ettei sahan patruuna kehdannut kaikkea ottaa, kun oli saanut metsät polkuhinnalla.

Konepajan toiminta insinööri Montinin aikana 1882 - 1892 ja sen loppuminen

Puhoksen konepajan toiminta pääsi todella vauhtiin insinööri Montinin aikana. Siellä valmistettiin vuosittain yhdestä kahteen höyrylaivaa. Tuotantoon kuului myös höyrykoneita maakäyttöön, höyrypannuja, erilaisia koneita, maanviljelyskaluja, mylly- ja ryynirakennuksia, höyläkoneita, timanttioria ja vetureita. Tärkein työllistäjä oli korjaus- ja huoltotoiminta, sillä vuosittain Puhoksessa oli useita höyrylaivoja odottamassa telakalle pääsyä. Telakalla valmistui seuraavan nimisiä höyrylaivoja: Suhola, Rantala, Ystävä, Wellamo, Ahti, Lavola, Panka, Puhos ja Aadolf. Höyrylaivoja tehtiin Savonlinnan, Joensuun, Pielisjärven tai Sortavalan liikemiesten käyttöön. Tuohon aikaan höyrylaivaliikenne Saimaan alueella oli vilkkaimmillaan.

Huomattavin viimeisistä Puhoksessa valmistetuista höyrylaivoista oli Ahti. Sen oli tilannut joensuulainen liikemies Petteri Parviainen. Ahti valmistui vuonna 1890. Laivan yhteyteen liittyi hauska juttu. Kun insinööri Montin oli laivan hintaan merkinnyt myös maksun koematkalla nautitusta konjakista ja munkista, kieltäytyi Parviainen sitä maksamasta. Ahti joutui pian karilleajon vuoksi korjattavaksi Puhokseen ja Montin kirjoitti verrattain lihavan laskun. Kauppaneuvos Parviainen ihmetteli sen suuruutta, mutta ins. Montin tokaisi saatuaan maksun: "Nyt on laskussa mukana myös koeajolla nautitut juomat."

Konepajan tuotannon arvo vaihteli 76000 markasta (v. 1887) 166500 markkaan (v. 1890). Huonoimmillaan konepajan tuotos oli samaa luokkaa kuin sahalla, mutta parhaimmillaan kaksinkertainen. Raaka-aineet konepajalle tuotiin laivoilla Joensuusta, Viipurista, Varkaudesta ja Sortavalasta. Rautaa tuotiin myös maanteitse Värtsilästä ja jopa Möhköltäkin. Koksit ja hiilet tuotiin Joensuusta. Ulkomailta mm. Englannista tuotiin laivalevyjä. Konepajan asiakkaina oli useita tehdaslaitoksia, kuten Oravin rautatehdas, Pankakosken tehdas, Egerton Hubbard Utrasta jne. Harvinaisempi asiakas oli Kallaveden luotispäällikkö, joka tilasi merimerkkejä ja loistotarpeita. Valimosta valmistui yksi Kiteen kirkon kelloistakin ja itse kirkon rakennus tarvitsi vuosina 1887 - 1892 paljon rautatavaraa, joka muuten olisi pitänyt tuoda kauempaa.

Viimeinen laiva toimitettiin Smith & Co:n tilauksesta Kronstadtiin 1892. Konepajan toiminta loppui vuonna 1892, jolloin sen koneet myytiin Uuteenkaupunkiin. Syyksi tähän on mainittu konepajan johtajan ins. Montinin taitamattomuus rahan käsittelyssä. Toiminta tuli hänen käsissään hyvin kalliiksi ja saatu raha valui Puhoksesta pois eikä vararahastoja muodostettu. Oma syynsä toiminnan loppumiseen oli myös sillä, että teollisuuden painopiste oli siirtymässä rautateiden varteen, josta Puhos oli syrjässä.

Millaiselta Puhos näytti 1880-luvulla?

Mustosen aikana Vanhan Puhoksen maisema muuttui paljon, sillä alueelle rakennettiin useita tehdasrakennuksia ja muitakin taloja. Vuonna 1884 piirsi ins. Montin kartan teollisuusalueen rakennusten sijainnista (liite 5). Kartassa näkyy kaikkiaan 20 erillistä rakennusta. Vuodelta 1895 on olemassa toinen kartta Puhoksesta (liite 6). Siinä näkyy myös rakennuksia, mutta pääasiassa kartta kuvaa Puhoksenkosken ja kanavan mittoja.

Suurimmat rakennukset olivat uomien välisellä saarella olleet tehdasrakennukset. Kone- ja viilausverstas oli 35 m pitkä ja 10 m leveä. Paja oli 10 m leveä ja 30 m pitkä. Valimo oli 30 m kertaa 20 m. Kaikkein suurin rakennus oli höyrylaivatelakka. Rakennus oli ensinnäkin aivan Oriveden rannalla. Se oli rakennettu L-kirjaimen muotoiseksi. Sen pitempi sivu oli 70 m ja lyhyempi sivu 60 m. Leveyttä rakennuksella oli 20 - 25 m. Telakalle sopivat kaikki Saimaalla liikennöineet höyrylaivat korjattavaksi. Telakan päässä oli makasiini ja sen vieressä pannu- ja levyverstas.

Rakennukset oli tehty hirsistä ja niissä oli todella julmat kiviperustukset. On onni, että ennen tehtiin varsinkin isommat talot paksuille ja korkeille kiviperustoille, sillä muutoin niistä ei olisi säilynyt mitään muistoa jälkipolville. Telakasta on toki jäljellä muutakin kuin kiviperusta. Paikalla on nähtävissä hirsistä ja niiden kiinnittämiseen tarvittuja pultteja. Järvessä näkyy lisäksi joluja, joita myöten laivat vedettiin ja laskettiin telakalta. Kaksi myllynkiveä on myös telakan pohjalla. Mitä tarkoitusta niillä on sitten ollutkin. Telakalle kulki tie pajan ja kone- ja viilausverstaan välistä olevan alikäytävän kautta. Tiestä on nykyäänkin vielä jäljellä merkkejä vedessä. Siinä kulkee 2 - 3 m leveä kiviperusta, jonka päällä on poikittain paksuja lankkuja. Telakalle kulki myös tie sahan alapuolelta. Sahatavaraa kuljetettiin sitä pitkin rakennuspaikalle ja ranna taapeleihin. Saha sijaitti oikeanpuoleisen uoman oikealla rannalla. Vastapäätä ollut vanha saha oli purettu. Saha oli 15 m leveä ja 25 m pitkä. Pitkä sivu oli joen suuntaisesti. Mylly oli 15 m kertaa 10 m.

Alueella oli muitakin rakennuksia. Vasemmanpuoleisen uoman vasemmalla sivulla myllyn alapuolella oli kaksi hiiltä ja koksia varten varattua rakennusta. Toisen rakennuksen paikka näkyy selvästi korkeana kiviainana. Vanhan Puhoksen tien varressa oli kasarmirakennuksia, jotka oli tarkoitettu työntekijöiden asunnoiksi. Sillan vieressä oli myös tavarakauppa ja konttori. Sillan kohdalla oli myös alueen päärakennus, jossa tehtaan omistajat asuivat. Tämä rakennus purettiin vasta 1970-luvulla. Asuinrakennukset olivat pitkiä ja kapeita malliltaan ja yksi niistä on säilynyt nykypäiviin vanhaa kauppaa vastapäätä. Puhoksen kartanon tienoo lienee alkanut rappeutua ja rehevöityä jo 1860-luvulta lähtien, jolloin kartanon päärakennus paloi kivijalkaa myöten. Noilta ajoilta ei ole Vanhasta Puhoksesta tiettävästi säilynyt valokuvia tai piirroksia. Se on vahinko, sillä niiden avulla voisi päätellä paljon rakennusten ulkonäöstä.

Puhoksen sahan työväestö 1860 - 1875

Sahan työväestön määrä nousi heti kaksinkertaiseksi, kun vuonna 1861 rakennettu uusi saha otettiin käyttöön. Sen jälkeen työntekijämäärä pysyi suunnilleen vakiona tosin laskien hiukan. Nämä laskut selittyvät suhdannevaihteluilla. Uusi ammattiryhmä oli sahanhoitaja, joka omistajan nimissä valvoi töiden sujumista. Seuraavassa taulukossa on tarkemmat tiedot:

Taulukko 4. Puhoksen sahan työntekijät ammattiryhmittäin 1860 - 1875

	Saha-	Seppä	Puu-	Kirjuri	Viilari	Vartija	Sahan-	Yht.
--	-------	-------	------	---------	---------	---------	--------	------

	mies		seppä				hoitaja	
1860	30	1	1				1	33
1865	57	1	1	2	3	1	1	66
1870	43	1	1				1	46
1875	38	1			1		1	51

Puhoksen sahan ja konepajan työväestö 1880 - 1900

Tähän asti on työntekijämäärän voinut laskea melko luotettavasti tilikirjojen ja henkikirjojen perusteella. Mutta nyt alkavat vaikeudet, sillä eri lähteet antavat keskenään ristiriitaisia tietoja. Olen ottanut tiedot henkikirjoista, jotka mielestäni antavat varsin luotettavan kuvan työntekijämäärästä. Henkikirjat kuvaavat tilalla asuvien määrän. Puhoksen saha ja konepaja on niissä käsitelty erikseen. Työntekijöiksi olen ottanut vain perheiden päämiehet. Kihlakunnan kruununvoudin kertomukset ja teollisuushallituksen tiedot antavat työntekijämäärästä aivan liian ison kuvan. Sitä paitsi sahan työntekijämäärä pysyy niissä samana parin vuosikymmenen ajan, joka tuntuu mahdottomalta. Kuitenkin seuraavassa taulukossa olevat työntekijämäärät ovat luultavasti todellisia määriä pienemmät, sillä on ollut paljon sellaisia kierteleviä ja lyhytaikaisesti työssä olevia, jotka eivät ole henkikirjoissa merkittynä. Sesonkiluontoisesti on työntekijämäärä saattanut nousta paljon suuremmaksi, mutta vakinaisten työntekijöiden määrä on pysynyt suhteellisen muuttumattomana.

Taulukko 5. Puhoksen sahan ja konepajan työntekijät ammattiryhmittäin 1880 - 1900 henkikirjojen mukaan

	Työmies	Seppä	Kirjuri	Viilari	Masinisti	Mestari	Yht.
1880	61	1	1	1		1	65
1885	50	1	1				52
1890	40	1				1	42
1895	33				2		35
1900	10			1	1		12

Taulukosta näkyy, että työväestön määrä alkoi vähenemään vuodesta 1880 lähtien. Viisi-vuotisjaksottain tarkasteltuna se ei kuitenkaan anna aivan oikeaa kuvaa, sillä välillä oli parempiakin vuosia, jolloin työntekijämäärä kasvoi. Kokonaisuutena ottaen taulukon tietoihin kannattaa suhtautua kriittisesti. Puhoksessa vakinaisesti asuvasta työväestöstä se kuitenkin antaa oikean kuvan.

Seuraavaan taulukkoon olen koonnut tiedot työntekijämäärästä samalta ajalta, mutta se perustuu kihlakunnan kruununvoudin kertomuksiin, teollisuushallituksen tietoihin ja Kiteen väkilukutaulukoihin.

Taulukko 6. Puhoksen sahan ja konepajan työntekijät 1880 - 1900

	Sahan työntekijät	Konepajan työntekijät	Yht.
1880	6	84	90
1885	32	56	88
1890	35	100	135
1892	35	72	107
1895	35		35
1989	45		45

Tämä taulukko antaa aivan erilaisen kuvan Puhoksen työväestön määrästä kuin edellinen taulukko. Mielestäni on luultavaa, että näihin lukuihin on pistetty lähes kaikki henkirahaa maksaneet eli työkäiset ihmiset. Naisten työnteko kodin ulkopuolella oli kuitenkin harvinaista ja etenkin kun on kysymyksessä miesvaltaiset työalat vieläkin harvinaisempaa. Vaikka laskettaisiin kaikki henkirahaa maksaneet yhteen ei saada noin suuria lukuja, kuin vuosina 1880 - 1892 on. Todennäköistä on myös se, että lyhytaikaisesti työssä olleet ja tehdasalueen ulkopuolella työtä tekevät on merkitty lukuihin. Taulukon mukaan työntekijämäärä on ollut suurimmillaan vuonna 1890, jonka jälkeen on alkanut jyrkkä lasku. Konepajan toiminnan loppuminen näkyy selvänä laskuna vuoden 1895 luvuissa. Sahan työntekijämäärän pysyminen yllättävän samansuuruisena on ihme.

Puhoksen väestö 1860 - 1900

Tehtaalaisten määrä oli suurimmillaan vuonna 1880, jolloin heitä oli 267. Sen jälkeen alkoi lasku, jonka seurauksena oli vuonna 1900 vain 100 tehtaalaista. Taulukosta näkyy muuten selvästi vuoden 1868 nälkävuoden jättämät jäljet väkilukuun. Puhoksen kylän väestömäärä putosi vuosien 1865 - 1870 välillä yli kahdeksallakymmenellä henkilöllä. Kylän väestö laski vielä vuoteen 1875 asti, jolloin alkoi nopea nousu. Nälkävuosi näkyy myös tilojen väestömäärässä ja tehtaalaisten määrässä laskuna. Puhoksen kylän väkiluku kasvoi 1860 - 1895 516:sta 811:een. Kiteeläisittäin katsoen kylä oli värikäs ja elinvoimainen. Tehtaan tilojen väestö muodosti koko kylän väestöstä n. 35 - 45 % lukuunottamatta vuotta 1900. Tilojen väestö oli siis melkein yksinomaan töissä sahalla tai konepajalla.

Taulukko 7. Puhoksessa ollut väestö jaettuna erilaisiin kokoryhmiin 1860 - 1900

	Työssä olevat	Henkirahaa maksavat	Työssä olevat, vaimot, lapset ja vanhukset	Tilojen 2 ja 5 koko väestö	Puhoksen kylän väestö
1860	33	68	137	187	516
1865	66	137	228	289	658
1870	46	103	174	212	576
1875	51	124	187	210	546
1880	65	157	276	329	705
1885	52	131	258	286	708
1890	42	108	238	280	763
1895	35	97	217	265	811
1900	12	34	100	146	738

Erikoistyömiehiä ja vieraspaikkakuntalaisia Puhoksessa

Puhoksessa oli sen vilkkaimpana toiminta-aikana 1870-luvun lopulta 1890-luvun alkuu paljon töissä vieraspaikkakuntalaisia. He olivat lähinnä erikoismiehiä, joista useimmat viipyivät vain lyhyen aikaa lähtien etsimään uutta ja parempaa työpaikkaa. Tavallisissa työmiehissäkkin oli ulkopaikkakuntalaisia, mutta he olivat tulleet lähempää. En tässä suinkaan luettele kaikkia miehiä, vaan otan joitakin esimerkkejä.

Masinisteina olivat mm. Knut F. Lindström, Abraham Törnqvist (Heinolasta, jonne hän oli muuttanut Ilomantsista), Heikki Hakulinen Värtsilästä, Kalle Issakainen Säämingistä ja Vilhelm Päivinen Kiihtelysvaarasta.

Viilareina olivat Antti Karvinen, Tuomas Liukku, Adam Mielonen, Petteri Vesterlund ja Samuli Hautamäki, joka muutti Tammelasta vuonna 1875. Puuhiilimönttöörinä oli Anders Thomasson Kaukolasta. Rautasorvarina Johan H. Imberg Pietarista. Valajina valimossa oli mm. Gabriel Gynther, joka oli tullut Viipurista. Levyseppänä oli Fredrik Hesselgren Sortavalasta. Kivitiöissä eli perustuksia tekemässä olivat Pohjanmaan miehet Jaakko Alholm ja Tuomas Hulkko. Vuonna 1885 he muuttivat toiselle työmaalle.

Vuonna 1885 sai perusteellisen korjauksen 1866 Varkaudessa valmistunut höyrylaiva Väinämöinen. Puhoksen konepajan työkirjoista voimme seurata tämän laivan korjausta. Veivin, ohjauslaitteiden, potkuriakselin ja venttiilien kimpussa olivat Matti Lagman, Edvard Reinikainen, V. Lindberg, Janne Virkkunen, Gerhard Pulliainen, Otto Mielonen ja Heikki Hakulinen. Taklauksen, varalaidan ja kannen tekijöinä olivat Josef Durchman, Axel Hagelberg, Antti Liukku, Olli Sokkanen ym. yhteensä 23 miestä. Juho Vilkki teki voitelulaitteen, jollaisia hän valmisti yhden 3 - 4 päivässä. Maalareina toimivat P. Harinen, K. Lunden, Juho Hiltunen, Aukusti Seppänen, F. Virkkunen, T. Tolvanen ja Kalle Paganus. Suuren laivan perusteellisen korjauksen suoritti kevätpuolella 1885 noin 50 miestä.

Työmiesten joukossa olivat mm. muualta tulleita Wärnit (Erik, Carl ja Petter) Varkaudesta. Viipurista tulleita olivat Otto Seppänen, Johan Gustafsson, Gabriel Lindberg, Pekka Wetterstrand, Benjamin Lunden, Taavetti Kumela ja Petteri Leinonen. Antti Ruuska tuli Helsingistä, Johan Becklin Ristiinasta, Matti Lagman Pietarista ja Antti Vartiainen Kontiolahdelta. Lähipitäjistä tulleita oli myös lukuisa joukko.

Kiteeläisiä töissä Puhoksessa

En luettele tässä läheskään kaikkia kiteeläisiä, sillä se olisi lukijalle liian kova pala purtavaksi. Mutta otanpahan esille joitakin nimiä ja luettelen vuodelta 1880 kaikki kiteeläiset työmiehet. Vuonna 1880 olivat Puhoksessa töissä seuraavat kiteeläiset miehet: Lassi Laukkanen, Heikki Leinonen, Juho Hiltunen, Vilho Karvinen, Matti Seppänen, Matti Kosonen, Juho Ratilainen, Juho Kerkkänen, Heikki Juvonen, Pekka Pesonen, Antti Halonen, Juho Karppinen, Heikki Paavilainen, Pekka Leskinen, Abraham Venäläinen, Nikodemus Hirvonen, Olli Sokkonen, Edvard Mielonen, August Mielonen, Sylvester Mielonen, Adam Väistö, Fredrik Pesonen, Jaakko Juvonen, Juho Kosonen, Paavo Leinonen, Hanno Pelkonen, Paavo Hurskainen, Pekka Partanen, Paavo Harinen, Heikki Ilvonen, Josef Kiiski, Kalle Kurki, Otto Seppänen, Kalle Pakarinen, Erik Vauhkonen, Juho Martikainen, Antti Luukkonen, Antti Karvinen, Fredrik Mielonen, Jaakko Kärkkäinen, Pekka Loikkanen, Heikki Leinonen, Lassi Riikonen, Pekka Burman ja Pekka Durchman.

Kaikki näistä eivät tietenkään ole alunperin kiteeläisiä tai Kiteellä syntyneitä, mutta he olivat asuneet Kiteellä jo vähintäänkin parikymmentä vuotta.

Kiteeläisiä oli tehtaalla pääasiassa töissä tavallisina työmiehinä, joita siellä tarvittiinkin paljon. Tämä johtuu yksinkertaisesti siitä, että Kiteellä oli tarjota irtainta työvoimaa tehtaalle. Erikoistyömiehet taas tulivat yleensä kauempaa, sillä heiltä vaadittiin perehtyneisyys ammattiin. Sen he olivat saaneet jossakin muussa sahassa, konepajassa tai telakalla. Vähitellen kiteeläiset oppivat ammatin niksejä ja pääsivät sitä kautta ylenemään urallaan.

Eräs kiteeläinen merkkimies oli Puhoksen myllyssä työssä ollut Abel Suomalainen. Hänestä nimittäin tuli ensimmäisen eduskunnan kansanedustaja v. 1906 sosiaalidemokraattien listalta.

Työmiesten oloista 1880-luvulla

Kun puhutaan työstä niin aina juolahtaa mieleen palkka. Ennenkin maksettiin palkkaa työstä, mutta hiukan eri periaatteiden mukaan kuin nykyään. Konepajassa ja valimossa maksettiin palkkaa työnlaadun sekä taitavuuden mukaan. Palkat vaihtelivat 1 markasta 3,80 markkaan päivässä. Konepajan mestari sai 4 markkaa päivässä. Konepajan vartija ja remmimies saivat 1,30 markkaa. Sahamiehet saivat paitsi päiväpalkkaa 1,50 mk tai 2,50 mk myös lisäpalkkiota sopimuksen mukaan. Kauempaa tulleiden työmiesten mielestä palkat eivät olleet kehuttavat, mutta paikkakuntalaisille riittävät. Tämä voi muuten osaltaan selittää sitä, miksi vieraspaikkakuntalaiset eivät viihtyneet kovinkaan kauaa Puhoksessa.

Ennenkin oli työttömyysjaksoja ja etenkin kausityöttömyyttä. Puhoksessakin jouduttiin aina silloin tällöin vaikeuksiin. Vuonna 1879 Karjalattaressa kirjoitettiin seuraavasti: "Että työväkeä on ollut tavallisesti tähän asti, vaan tämän nykyisen huonon rahan ajan tähden on isäntien täytynyt vähentää työliikettä." Vuonna 1886 oli Karjalattaressa laajempi kirjoitus samasta aiheesta. Siinä todetaan: "Huonot ajat teollisuudella. Tehtaat mukaan lukien Puhoksen konepaja, joista monet sadat perhekunnat ovat saaneet työnsä ja leipänsä, ovat nyt melkoisessa määrässä vähentäneet liikettensä, ja siten on satunnaisella työllä eläjäin luku kasvanut entistä enemmän, ja puute työstä tullut päivän polttavaksi kysymykseksi." Ei ollut siis helppoa ennenkään työelämässä. Karjalattaressa oli lisäksi useita kirjoituksia Puhoksen kanavan rakentamisesta. Joensuulaiset esittivät sen rakentamista mm. valtion varoilla hätäaputyönä, jotta työttömyys hellittäisi.

Ei se elämä Puhoksessa aina ollut murheista, vaan pikemminkin päinvastoin, kuten seuraavan kiteeläisen kynäniekan tekstistä käy ilmi. Kirje julkaistiin Karjalattaressa vuonna 1888 ja se kuuluu hiukan lyhennettynä seuraavasti:

"...Viime talvena oli työtä tavallisesti tehtaassamme; konepajassa oli useampia höyrylaivoja korjattavina ja kaksi uutta tehtiin nimittäin Suhola ja Rantala, jotka saatiin Juhannukseen valmiiksi; ja nyt on tekeellä parhaallaan kaksi höyrykonetta; toinen tulee Kuopioon rautatieverstaan toinen Pitkänrannan tehtaaseen. Saha kävi myöskin melkein koko talven, nyt on mennyt rikki ja työmiehet arvelevat, että tuskinpa pantaneen käymään ennen kuin syksyllä, sillä mätäkuussa sahatut tavarat kuuluu pilautuvan. Kaupunkilainen ehken arvelee, että mihin maalla tehdään työmies saapi rahansa sopimaan kun ei ole ehken huvituksia niinkuin heillä tarjona. Kylläpä niitä on jo ruvettu koettelemaan meidänkin kukkaroitamme tarjoomalla jos jonkinlaisia huvituksia katseltavaksi. Tälläkin vuodella on käynyt jo kaksikin loihdu- ja silmäkääntäjäis-taiteilijaa sekä posetiivin soittajia ja peurannäyttelijöitä ja jos joitakin rotanvinguttajia, ja käypihän höyryalus Impi 4 kertaa viikossa ja se tuopi joka kerta kaupungista "ilolientä", eli niin sanottua viinaa, ken vaan tahtoo tuottaa. Näytteliät tosin eivät ole vielä onnistuneet oikein saada meikäläisen uteliaisuutta puoleensa. Ja minun mielestäni onki se oikeen, ettei noille kaikille ilveilijöille rahojamme jaeta; olisi mielestäni paljo parempi että ruvettaisiin itse hankkimaan huvituksia ja oman

paikkakuntamme hyödyksi, niin kuin seuranäytelmiä, arpajaisia ja kansanjuhlia (kansanhuvia). Tärkein tarve olisi Puhoksessa kansakoulusta..."

Siinäpä vasta oli värikäs kirje ja hyvä kuvaus ihmisten elämästä. Kovasti tuntuivat hovit olleen maallisia ja supisuomalaisia. Ajatus seuranäytelmistä jäi elämään ja niitä järjestettiin arpajaisten kanssa yhdessä Puhoksen tehtaalla lainakirjaston kartuttamiseksi. Tehtaalla työläisille oli perustettu kirjasto jo vuonna 1885.

Kansakoulustakin tuli myöhemmin totta. Ahkerasti sen puolesta heilutettiin sanansäilää. Koulu perustettiin vuonna 18???. Se ei kuitenkaan ollut ensimmäinen koulu Puhoksessa, sillä Mustosen aikaan paikalla oli ollut ns. tehtaankoulu lyhyen aikaa. Mahdollisuudet työväestön monipuoliselle sivistämiselle olivat nyt olemassa.

Vuonna 1887 Puhoksen tehtaalle perustettiin Puhoksen työväen Valistusseura. Seuraa oli perustamassa työnjohtaja J. Lindfors muutaman työmiehen kanssa. Toimikuntaan valittiin J. Lindfors, A. Lindfors, isä ja poika Pulliainen, V. Päivinen, E. Paavilainen ja R. Elfving. Seuran tarkoituksena oli edistää sekä aineellista että hengellistä siveyttä paikkakunnallaan. Tämä seura edusti ns. wrightiläistä työväenliikettä, joka pyrki järjestämään työväkeä ylhäältä eli tehtaanjohdosta käsin. Tarkoituksena oli hillitä ja kokonaan estää saksalaisen työväen liikkeen sosialismin tulo Suomeen. Wrightiläisyys oli kuitenkin lyhytaikainen ilmiö.